

23
A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS ÉS IRODALMI OSZTÁLYÁNAK
FELOLVASÓ ÜLÉSEIBŐL.

63. sz.

63. sz.

A
PARTHENOGENESIS ELSŐ NYOMAI
AZ
ŐSKERESZTÉNY ÍRÓK MŰVEIBEN

IRTA

DR HANUY FERENC

Felolvasatott a Sz.-István-Társulat Tud. és Irod. Oszt. 1907. január 17-én tartott ülésében

Különlenyomat a Hittudományi Folyóirat 1907. évi folyamából

BUDAPEST

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT TUD. ÉS IROD. OSZTÁLYA

1907

Ára 1 korona.

A Szent-István-Társulat könyvkiadóhivatalában
(Szentkirályi-uteza 28. sz.) megrendelhetők a következők:

FELOLVASÁSOK

a Szent-István-Társulat tud. és irodalmi osztályának üléseiből. (8-r.)

1. szám *Kandra Kabos*. Az ezeréves Károlyiak. (23 old.) Budapest, 1894. Ára ... 60 fill.
2. » *Dr. Giesswein Sándor*. Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. (29 old.) Budapest, 1894. Ára 80 fill.
3. » *Dr. Karácson Imre*. Két török diplomata Magyarországról a XVIII. században. (29 old.) Bpest, 1894. Ára ... 50 fill.
4. » *Dedek Crescens Lajos*. Boncz könyve a vallás körüli felségjogról. (71 old.) Budapest, 1894. Ára ... 1 kor. 40 fill.
5. » *Dr. Kiss János*. Az értelmi ismeretek keletkezése. (28 old.) Budapest, 1894. Ára ... 60 fill.
6. » *Hummer Nándor*. A kereszténység nyomai Magyarország mai területén a honfoglalás előtt. (69 old.) Budapest, 1894. Ára ... 1 kor. 20 fill.
7. » *Dr. Czobor Béla*. A spalatói archaeologiai kongresszusról. (33 old.) Ára ... 60 fill.
8. » *Dr. Mihályfi Ákos*. Emlékbeszéd Szvorényi Józsefről. (40 old.) Ára ... 60 fill.
9. » *Dr. Kiss János*. A katolikusok III. nemzetközi tudományos kongresszusáról. (22 old.) Ára ... 50 fill.
10. » *Dr. Székely István*. Monismus és dualismus a filozófiában. (22. old.) Ára ... 30 fill.
11. » *Felsmann József*. A Kalocsai Codex. (60 old.) Budapest, 1895. Ára ... 1 kor. 20 fill.
12. » *Dr. Surányi János*. Az állami tekintély erkölcsi alapja. (22 old.) Budapest, 1895. Ára ... 50 fill.
13. » *Hummer Nándor*. A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt (112 o.) Bpest, 1896. Ára 1 kor. 60 fill.
14. » *Bodnár Gáspár*. A katolikus népies irodalom műveléséről. (16 old.) Budapest, 1895. Ára ... 40 fill.
15. » *Dr. Czobor Béla*. Giovanni Battista de Rossi emlékezete. (80 old.) Budapest, 1896. Ára ... 1 kor. 60 fill.
16. » *Szekrényi Lajos*. Emlékbeszéd Szulik József fölött (30 old.) Budapest, 1896. Ára ... 60 fill.
17. » *Dr. Margalts Ede*. Márk királyfi (Kraljevics Márkó). (192 old.) Budapest, 1896. Ára ... 2 kor. 40 fill.
18. » *Dr. Áldásy Antal*. Az 1409. évi Cividalei zsinat története. (64 old.) Budapest, 1896. Ára ... 1 kor. 20 fill.
19. » *Dr. Karácsonyi János*. A honfoglalás és Erdély. (28 old.) Budapest, 1896. Ára ... 60 fill.
20. » *Kőrösi Albin, D. José Zorrilla*. Isten a legjobb tanu. Toleldói legenda. (24 old.) Budapest, 1895. Ára ... 50 fill.
21. » *Imets F. Jákó*. Hunn nyomok a székelyföldi nevekben. (56 old.) Budapest, 1897. Ára ... 1 kor. 20 fill.
22. » *Dr. Kereszty Viktor*. Egy fejezet a keresztény ikonográfiából. (40 old.) Budapest, 1897. Ára ... 80 fill.

A
PARTHENOGENESIS ELSŐ NYOMAI
AZ
ŐSKERESZTÉNY ÍRÓK MŰVEIBEN

IRTA
DR HANUY FERENC

BUDAPEST
KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT TUD. ÉS IROD. OSZTÁLYA
1907

Acad
957

R
2

M. N. MŰZEUMI KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Nővédeknapló.
1908 .év. 36 .sz.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

a ke
nem
mán
az ő
Kris
már

soha
Bold
már
is, és
(Har
lum
kény
(»γε
vala
falfo
παρ
mag
soha
fejl
míg
kut
ges
kap

egy
kat

BEVEZETÉS.

Az őskeresztény irodalomtörténet, a dogmatörténet és a keresztény művészettörténet ismerője előtt manapság már nemcsak hithű, hívő álláspont, hanem elvitázhatatlan tudományos álláspont az, hogy a Boldogságos Szűznek tisztelete, az ő felemlítése és ábrázolása mindig Megváltónknak, Jézus Krisztusnak személyével, nevével vagy ábrázolásával volt már a keresztény ősegyházban is kapcsolatban.

Jézus bölcsőjétől: a jászoltól, és Jézus keresztjétől soha semmiféle szentírási kritika elszakítani nem tudja a Boldogságos Szűzet; Jézus imádása azért megteremtette már Jézus életében Máriának, az ő Szűz Anyjának, tiszteletét is, és csakis így magyarázható az, hogy a symbolum-kritika (Harnack, Dogmengeschichte. III. kiad. I. k. 149. l.) a symbolum christologikus articulusa ősi szövegéhez tartozónak kénytelen elismerni a »Μαρία ἡ παρθένος«-nak felemlítését (»γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου«), valamint az, hogy a II. század első felében egy katakombai falfestményben már művészi ábrázolása is van a »Μαρία ἡ παρθένος«-nak, a kis Jézusnak és Izaiás prófétának, aminek magyarázatát a vallástörténeti korlátlan fejlődésnek hívei soha sem lesznek képesek megadni, ha a szükséges eszme-fejlődési és művészetfejlődési elő-stádiumokat számbaveszik, míg a pozitív, kinyilatkoztatási, kiinduló pontra helyezkedő kutatónak a Jézus halálától számított néhány évtized is elégséges arra, hogy a hidat a történeti tény, az abban már készen kapott eszme és a művészeti kivitel között megépíthesse.

Az imént említett falfestmény a római katakombák egyik legrégibbjének, az I. századig visszamenő Priscilla-katakombának, egyik arenarium-galeriája falán ma is

látható. A kép a *Wilpert* által legújabban közzétett hű másolat (Jos. Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, Freib. i. Br., 1903, Tafelband, 21., 22. tábla) és leírás (ugyanazon munka másik kötete: Textband, 55, 187—9. l.) alapján, de általam a másolat beható tanulmányozása alapján kiegészítve, a következő jelenetet ábrázolja.

A kép baloldalán egy szakáltalan férfi, csupán »φιλόσοφον σχῆμα«-ba (pallium philosophorum) öltözve, sandaliákkal lábán, irattekercsel bal kezében, félprofilban a szemlélő felé fordulva; jobb alsó karját kb. 45° szögben felemelve tartja és a felfelé álló hüvelykujjtól és a behuzott többi ujjtól különvált mutató ujjal a mutató mozdulatot végzi az előtte ülő alak és felette az égboltozaton látható jel felé és ezen mutató mozdulattal művészileg e szót mondja: »Ime«! (»Ecce«!)

A képnek jobb oldalán, a mutató irányában, »en face«, de kissé mégis a mutató férfi felé fordulva, egy stólába (disz-ruha) öltözött és rövid fejfátyolt viselő fiatal, szép arcú és termetű nő ül egy támla nélküli széken, gondolatokba merülten, féloldalt hajtott fővel és két karjával kebléhez szorítva az ölében ülő mezítelen kiseddet, aki látható jobb karjával és laposra kinyitott tenyerével a fiatal nőhöz, anyjához (mondhatjuk már művészet-szimbolikai biztossággal) simul, de arcával félig visszafordulva, hátra néz figyelő helyzetben, mintha egy hívó hang vonná el anyjától figyelmét.

A nevezett férfi mutatójának irányában az anya és gyermeke fejei felett, de nem zenit-ponton, hanem kissé balra a mutató férfi felé (a köztök levő távolság $\frac{1}{3}$ részére horizont-irányban) nyolc sugárt kilövelő csillag látható.

Ezen falfestményt a művészet-történészek és archaeologusok egyhangúlag az eddig ismert Mária-képek legrégibbjének tartják; *Wilpert* (i. m. Textb. 189. l.), *Marucchi* (Le catacombe Romane, Roma 1903, 451. l.), *F. X. Kraus* (Realencykl. f. chr. Alt., Freib., II. köt. 362. l. 2. has.) a II. század első feléből, de *Rossi* az Antoninok legkorábbi idejéből (138. év után közvetlenül), származtatják a képet, sőt

de Rossi szerint lehetséges, hogy a kép már az apostolok szemei előtt készen állott (Kraus, Realenc. i. h.). A protestáns kritika sem vonja kétségbe (Prot. Realenc. III. kiad. XII. 332—3.) ezen falfestmény II. századbéli korát, de nem hajlandó benne a Mária-kultusz bizonyítékát látni, mert a földöntúli tulajdonságokra utaló szimbolumot nem mutat fel a kép, hanem csak (!) a biblikus keretben mozog. (Mintha bizony a gloriola, mandorla kifejlődésével kezdődne a szentek kultusza.)

Ezen falfestményt nevezett archaeologusok egyhangúlag úgy magyarázzák, hogy az Izaiás prófétát, a Boldogságos Szület és a kis Jézust ábrázolja és pedig azon pillanatban, amidőn Izaiás az ő Achaz királyhoz intézett szavai közben, látomás alakjában, megpillantja a messze jövőben a *»μύητο παρθένος«*-t (Izai. 7, 13—14.) és az ő szülötte által a világra és különösen a sötétben ülő népek közül kiemelkedő Sion orma felett kigyúló világosságot (Iz. 9, 2; 60, 1—3; Máté 4, 15.) és elmondja: »Ime a szűz fogan és fiat szül és neve Emmanuelnek fog hivatni«. (Iz. 7, 14.)

Ezen kép minékünk sokat mond el.

Elmondja nekünk, hogy a Boldogságos Szület a keresztény művész már a II. század elején a hívek szemei elé állította egy közhelyen, a katakombákban, ahol istentiszteletre és sírlátogatásra megjelentek a hívő keresztények.

Elmondja nekünk ennek okát is, t. i., hogy Mária anyja volt Krisztusnak, a Messiásnak, Isten Fiának, a »Velünk van Isten«-nek.

Megjelöli továbbá a festmény a jellemző, az istenanyaságtól megkülönböztethető és erkölcsi jellegű vonást Mária egyéniségében, az ő, Jézus születése dacára megmaradt szüzességét, az ő örökös szüzességét: Máriának *»ἡ παρθένος«* a cognomenje, mert ő *»ἀειπαρθένια«*.

Jézusnak *»παρθένος«* anyától való születése legrégibb történeti nyomait kutattam fel az alábbiakban és ezen kutatásom nyomán megtaláltam az *»ἀειπαρθενία«* legrégibb történeti bizonyítékait is.

I. FEJEZET.

A »Παρθενογέννησις« és az »ἁειπαρθενία« irodalmának ismertetése és kritikája.

I. A római egyháznak régi, a II. század első felébe,¹ sőt a kutatók egy részének² véleménye szerint a II. század végére visszavezethető symbolum-szövege Jézus születését ezen szavakkal fejezi ki: »γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου«, latinul: »qui natus est de Spiritu Sancto et Maria virgine«.

A régi római symbolum ezen szövegrészletének felel meg az V. századig visszavezethető, ma használatos, a régi rómainál csak kissé bővebb apostoli hitvallás szövegének 3. ágazata: »qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria virgine«, és megfelel a IV. század harmadik negyedébe (Epiphanius, Cyrillus Hieros.)³ visszavezethető »symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum«-nak nevezett hitvallásnak

¹ A. Harnack, Dogmengeschichte (Grundriss), IV. köt. (Tübingen, 1905.) 38—74. l.; R. Seeberg, Dogmengeschichte. (Erlangen u. Leipzig, 1905.) I. köt. 47. l.; Clem. Blume, Das apost. Glaubensbekenntniss. (Freib. i. Br. 1893.) 293. l.

² F. Kattenbusch, Das apost. Symbol, II. köt. (Leipzig, 1900.) 328. l.; O. Bardenhewer, Geschichte der altchristl. Litteratur, I. köt. (Freib. i. Br. 1902.) 73—4. l.; C. J. Caspari, Ungedruckte u. s. w. Quellen zur Geschichte des Taufsymbols. (Christiania, 1866—75.) III. köt. 161. l. — Lásd a szimbolum-kérdés rövid, összefoglaló áttekintését tanulmányomban: Religio 1906. év 19—20—21. számaiban.

³ Hefele, Conciliengeschichte, II^a köt. 10. l.; Funk (F. X. Kraus, Realencyklopädie der chr. Alterthümer, II. köt.), 811—3. l.; A. Harnack (PRE, XI^a. »Konst. Symbol«) 27. l.; Kattenbusch i. m. I. köt. (Leipzig, 1894.) 288. l.

ezen része: »καὶ σαρκωθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα«, ¹ latinul: »et incarnatus est de Spiritu Sancto et Maria virgine et homo factus est«.

Ezen symbolum-szövegrészekben a parthenogenesis tana (γέννησις ἐκ παρθένου, nativitas ex virgine, szűzi születés, Jungfrauengeburt, Virgin-birth) van kifejezve, amelynek dogmatikai tartalma az, hogy a praeexistens »Χριστός« az emberi természetet férfi közbejötté nélkül, Máriától a szűztől, Istennek, a »Πνεῦμα ἅγιον« névéhez fűződő szellemi, akarati tényével, vette magára úgy, hogy az így született Isten-ember: Jézus Krisztus egyrészt metafizikai fiúsági viszonyban áll a »Θεός πατήρ«-ral, másrészt fizikai fiúsági viszonyban áll a »Μαρία ἡ παρθένος«-sal (a görög szavak a symbolum és az evangéliumok szavai), de nincsen fizikai fiúsági viszonyban semmiféle emberi atyával, Mária jegyesével Józseffel sem, sőt lényegesen eltérve a mai vallástörténeteszek által, de már a Justinus korabeli pogányok által idézni szokott keleti ² és klasszikus görög ³ theogoniák-

¹ Hahn, Bibliothek der Symbole, III. kiad. (Breslau, 1897.) 164. l.

² A. Jeremias, Babylonisches im Neuen Testament. (Leipz. 1905.) 48—9. l.; A. Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des Orients. (Leipzig, 1906.) I. köt. 91., 108. l., II. köt. 566. l.; P. Jensen, Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur, I. Bd.: Die Ursprünge der alttestamentlichen Patriarchen-, Propheten- und Befreier-Sage und der neutestamentlichen Jesus-Sage. (Strassburg, 1906.) 823. l.

³ W. Soltan, Das Fortleben des Heidenthums in der altchristlichen Kirche. (Berlin, 1906.) 77. és k. l.; H. Gunkel, Zum religionsgeschichtlichen Verständniss des Neuen Testamentes. (Göttingen, 1903.) 65. és k. l.; O. Pfeleiderer, Das Urchristenthum, II. kiad. (Berlin, 1902.) I. köt. 551. l.; II. köt. 73. és k. l. — Feltűnő új, vallástörténeti elmélet a Conybeare által előadott elmélet, hogy a »Μαρία ἡ παρθένος« kultusza az »Ἐκκλησία παρθένος« kultuszából fejlődött volna ki úgy, hogy az »Ἐκκλησία« attributumait (Ephes. 5, 32) idővel (a III. századtól fogva) Máriára ruházták át, amint ez, C. szerint, az örmény egyház Mária-himnuszainál evidens módon beigazolható. E célból Conybeare bemutatja az »Ἐκκλησία« mint személyesített égi lénynek tiszteletét a II. században; különösen feltűnőek az »Acta Thomae«-ben található litániaszerű invocatio-i az egyházhoz, mint a »fénynek szűzi leányához«. Lásd Conybeare tanulmányának német fordítását O. Deubner

tól, nincsen fizikai fiúsági viszonyban a »Πνεῦμα ἅγιον«-nal¹ vagy »Θεὸς πατήρ«-ral sem.

A parthenogenesis ténye Isten műve volt, azt eleinte csak Mária tudta, tudhatta, sz. Józsefnek, Máté tanúsága szerint, »κατ' ὄναρ« Isten adta tudtára; az őskeresztények az ő elbeszélésük útján, majd a szentiratokból értesültek; és végre az egyház, a keletkező kételyek ellenében, hitcikkelyként jelentette ki a parthenogenesis tanát.

A parthenogenesis tana közös tanítása a kath. egyháznak, a görög-keleti egyháznak és a protestáns egyházaknak, mert mindezen egyházak elfogadják a »symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum«-ot,² sőt a római katolikus egyház és a protestáns egyházak (nem azonban a görög-keleti egyház) megegyeznek egymással a római (»apostoli«) hitvallás szövegének hitelvül való elismerésében és használatában is.³

II. A parthenogenesis tana összefügg, de össze nem tévesztendő az »ἀειπαρθενία Μαρίας« (perpetua virginitas Mariae, Mária örökös szüzessége, immervährende Jungfrauschaft Maria's) tanításával. Ezen »ἀειπαρθενία Μαρίας« tanát is közösen vallják⁴ az említett összes egyházak, a

tollából: Archiv für Religionswissenschaft. (Leipzig) 1905—6. évf., különösen 1906. évf. 1. füz. 72. és k. l.

¹ A »Πνεῦμα ἅγιον«-nak, mint női principiumnak (πῆ, gen. fem.), felfogása látszólagos támaszt nyer az »Λιγγέλιον καὶ Ἱεραίους«-ban (lásd a vonatkozó töredéket: Preuschen, Antilegomena. Giessen, 1905, 5. l.). V. ö.: Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen. (Leipzig, 1904.) 15., 16., 19. l.; Nösgen, Zur Geburtsgeschichte Jesu Christi (Studierstube Heft 3.) 123. l.

² E. F. Müller, Symbolik. (Erlangen u. Leipzig, 1896.) 50. l.; I. T. Müller, Die symbolischen Bücher der evang. luther. Kirche, IX. kiad. (Gütersloh, 1900.) 29. l.; E. J. Kimmel, Monumenta fidei Eccl. Orient. (Jena, 1850.) I. r. 60—200. l.

³ I. T. Müller, i. m. XLIV. l.; E. F. Müller, Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. (Leipzig, 1903.) 164., 508., 657., 671. l.

⁴ »Ὁρθόδοξοι: ὁμολογία« p. I. qu. 39. (Kimmel i. m. 107. l.); »Artic. Schmalc.« p. I. art. IV. (I. T. Müller i. m. 299. l.): »Ex Maria, pura, sancta semper virgine«; »Form. Concordiae« p. II. c. VIII. (U. o. 679. l.): »Confessio Helv. post.« art. XI. (P. Lobstein, Die Lehre von der übernat. Geburt Christi, II. kiad. (Freib. 1890.) 3. l.)

görög
ἡ ἀει
első

felét
a sz
ugya
közöt
az »α
ban

az ú
55—
7, 3—
az ó
püsp
(ἀδελ
és eg
a ka
jelen

nyúl
tanít
Cord
c. II

93., 1

kirch
Apok

λεγομ
IV. l
1906.

τῆς
οὐκ
ἰωσὴ
has.

görög egyház is, sőt a műszóvá fejlődött elnevezés »*Μαρία ἡ ἀεὶ παρθένα*« az V. században a görög egyházban lép fel első ízben.

A protestáns theológia azonban a XIX. század második felétől kezdve az »*ἀειπαρθένία*« álláspontját feladta; *Nösgen* a szimbolumhoz hű régi álláspont és az »*ἀειπαρθένία*«-t ugyan feladó, de a parthenogenesist még védelmező álláspont között ingadozott¹ még 1891-ben, egész határozottsággal az »*ἀειπαρθένία*« mellett áll most is K. *Endemann* és hazánkban *Eröss* L.²

Az »*ἀειπαρθένία*« feladásának konkrét kiinduló pontja az újszövetségi kánoni könyvekben (Máté 12, 46—7; 13, 55—6; Márk 3, 31—2; 6, 3; Luk. 8, 19—20; Ján. 2, 12; 7, 3—10; Apost. Csel. 1, 14; I. Kor. 9, 5; Gal. 1, 19) és az ó-keresztény egyéb iratokban, sőt Jakab jeruzsálemi püspökre nézve *Josephus Flavius* nál³ is említett »*ἀδελφοὶ (ἀδελφαὶ) τοῦ κυρίου*« elnevezés körül keletkezett exegetikus és egyházirodalomtörténeti ősrégi vita volt, amely, első sorban a katolikus egyházra nézve, dogmatörténeti elsőrangú jelentőséggel is bír.

Ezen vitának aktái a keresztény egyház II. századáig nyúlnak vissza. Az »*ἀειπαρθένία*« tana akkor is uralkodó tanítás volt az egyházban, amint arról *Origenes* az ő, a »*Catena Corderiana*«-ban ránk maradt, »*Comment. in Joannem*« (ad c. II. v. 12.) töredékében tanúskodik.⁴

¹ C. F. *Nösgen*, Geschichte der ntl. Offenbarung. (München, 1891.) 93., 115. l.

² K. *Endemann*, Zur Frage der Brüder des Herrn: Neue kirchl. Zeitschrift, XI. évf. (1900.) 11. füz., 833—865. l.; *Eröss* L., Apologétika (1905) 300. l.

³ *Jos. Flavius*, Antiquitates, XX. 9., 1.: »τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ.« — *Hergenröther-Kirsch* (Handbuch d. allg. Kg. IV. kiad. I. köt. 1902. 76. l.) és *Knöpfler* (Lehrbuch der Kg. IV. kiad. 1906. 33.) hitelesnek tartják *Josephus* ezen szövegét.

⁴ »Ζητεῖται παρὰ πολλοῖς περὶ τῶν ἀδελφῶν Ἰησοῦ πῶς εἶχε τοὺς, τῆς *Μαρίας* μετὰ τὴν τελευτῆς παρθένου διαμενώσης· ἀδελφοὺς μὲν οὐκ εἶχε φύσει, οὔτε τῆς παρθένου τεκνοῦσης ἕτερον, οὐδὲ αὐτὸς ἐκ τοῦ Ἰωσήφ τυγχάνων.« — *Migne*, Patrol. Curs., Ser. Gr. tom. XIII. 875. has. 13. j.

Csakis az iránt volt már eltérés a II. században is a keresztények között, vajjon a »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ« alatt kik értendők. *Origenes* maga az idézett töredékben a keresztények többségének véleményeképp (»παρὰ πολλοῖς«) jelöli meg az »ἀειπαρθενία«-nak kedvező azon negatív értelmezési módot, hogy az »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ« semmi esetre sem lehettek Máriának szülöttei, mert Mária mindvégig szűz maradt (»μεχρὶ τελευτῆς παρθένου διαμεινάσης«), de viszont ugyanezen töredéknek további szövegében,¹ valamint a »Commentarius in Matth. tom. X. c. 17.-ban« (»Τῶν εἰς τὸ κ. Ματθαῖον ἐξηγητικῶν τόμος ι'«)² egy, »némelyek által mondogatott« (»φασὶ τινες«) pozitív értelmezési módot is említ *Origenes*, t. i., hogy ezen »némelyek« (»τινες«), követve az »Εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον«, vagy pedig a »ἡ βίβλος Ἰακώβου« (a kritika³ ezt a »Protevangelium Jacobi«-val azonosítja) hagyományát (»παράδοσις«), az »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ« alatt Józsefnek elhunyt első feleségétől származó gyermekeket értenek. Ez az u. n. »Epiphanius«-féle felfogás, amelytől a dogmatörténetben megkülönböztetik az u. n. *Hieronymus*-féle (ἀδελφοί = Jézus unokatestvérei) és az u. n. *Helvidius*-féle (ἀδελφοί = Jézus édes testvérei) felfogást. *Origenes* hangsúlyozván az »ἀειπαρθενία«-t, maga sem foglalt állást, azt legalább nem mondja el, ami valószínűvé teszi azon véleményt, hogy az »ἀειπαρθενία«-t kizáró, u. n. *Helvidius*-féle állásponton kívül a többi lehetséges megoldási módok szabadságukra hagytak a híveknek; aminek egyébként ma sem áll dogmatikus akadály az útjában a kath. egyház részéről, amelynek kebelében csak a történelem biztos adataival meg nem cáfoltt, ájtatos vélemény az, mely sz. József szüzeségét állítja.

Origenes előtt az ő mestere: *Clemens Alex.* is már említi azon felfogást, amely az »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ«-t Jézus mostoha-testvéreivel azonosítja, és pedig: *Adumbrationes latinae*

¹ *Migne* i. m. XIII. k. 875. has. 13. j. 7. és k. sorok.

² *Migne* i. m. XIII. k. 876—7. has.

³ *Bardenhewer* i. m. I. k. 405. l.

in Ju
Cleme
allego
hogy
gyerm
bizony
»Prot
τὸ τε
(»eam
fuisse
annak
úgy,
nek
marad
által).
non p
virgo
ellen

Alex.
apokr
a föld
sarjaz
általu
ezen
de Jé
rozzá

kelet
»ἀδε

Maq
elterj

Zahn

in Jud. 1. alatt.¹ Egy más helyen: »Στωματεῖς« VII. 93—4.,² Clemens Alexandrinus egy a szentírási könyvekre mondott allegóriában Mária örökös szüzességét állítja és utal arra, hogy kortársai közül sokan Máriát »λεχώ« (puerpera, gyermekágyas) névvel illetik, holott nem volt az, és itt bizonyítékképpen utal egy olyan adatra, amelyet csak a »Protevangelium«-ból meríthetett, t. i. arra, hogy: »μετὰ τὸ τεκεῖν αὐτὴν μαιωθεῖσαν φασὶ τινες παρθένον εὐρεθῆναι« (»eam postquam peperisset, inspectam ab obstetrice, inventam fuisse virginem«); végre folytatólagosan idézve egy »γραφή«-t annak: »τέτοκεν καὶ οὐ τέτοκεν« szavait idézi és alkalmazza úgy, hogy az írások (»γραφαί«) a »γνωστικοί« részére szülnek (t. i. igazságot), a »αἰρέσεις« részére pedig természetlenek maradnak és ezért vettetnek el általuk (t. i. az eretnekek által). Tertullianus (De carne Christi c. 23.) a »peperit et non peperit« szavakat szintén idézi, de alkalmazása (»non virgo quantum a partu«) más, és a »virginitas in partu« ellen irányuló éllel bír.

Origenes kifejezetten két apokrif művet idéz, Clemens Alex. kettőt felhasznál; mindkét alexandriai tudós az apokrifek erdejében áll, amely mögöttük a multban nőtt ki a földből és amely közöttük folyton sűrűbben (»Clementinae«) sarjazott. Origenes is, Clemens is az »ἀειπαρθενία« hívei, az általuk felhasznált apokrifek is részben (Protevang. Jacobi) ezen állásponton vannak, részben az »ἀδελφοί«-t csak említik, de Jézushoz való rokonságukat közelebbről meg nem határozzák.

III. Az »ἀδελφοί τοῦ κυρίου«-ról az I. és II. században keletkezett apokrifek közül a következőkben történik az »ἀδελφοί«-ról említés.

a) *Protevangelium Jacobi* (helyesebb címmel: *Γέννησις Μαρίας*). Vallásos regény, mely katolikus körökben volt elterjedve és mentes dogmatikus tévtanoktól. Fennmaradt

¹ Zahn, Forschungen, III. 83., 95. 1.

² Clem. Alexandrini Opera. (Coloniae, 1688.) 756. hasáb. — V. ö Zahn, Forschungen, VI. 309—312.

görög (eredeti) szövegben ¹ (50 kéziratnál is több van) és szír, örmény, kopt, arab, szláv fordításban; származik a II. század közepéből, némelyek szerint azonban a II. század első feléből vagy talán már első negyedéből. Felhasználásának első nyomai Clemens Al.-nál (Strom. VII. 93—4.); névszerint először idézve Origenesnél (Comment. in Matth. X. 17.).² A Protevangéliumban az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου«-ról (de nem ezen szavakkal) szó van c. 9. v. 2., ahol sz. József azt mondja magáról: »fiaim vannak és öreg vagyok (»οἶός ἐχω καὶ πρεσβύτης εἰμι.« *Tischendorf* i. m. 18. l.).

b) »Εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον« (a II. század közepéről), doketa-gnosztikus körökben elterjedt, de manapság csak töredékeiben ismert apokrif irat, amelyben Origenes Comment. in Matth. X. 7. tanúsága szerint az »ἀδελφοὶ« Jézus mostohatestvéreinek mondatnak; a vonatkozó szövegrész az »Εὐαγγ. κ. Πέτρον« fennmaradt töredékei közt még nem fedeztetett fel.³

c) »Εὐαγγέλιον καὶ θ' Ἐβραίους« (a II. század elejéből,⁴ vagy az I. század végéből), a zsidó-keresztény nazaraeusok evangéliuma, amelyben egyes kutatók az aram. Matthaeust, vagy annak legrégebb átdolgozását sejtik; csak töredékeiben maradt fenn. A Hieronymus idézetében fennmaradt egyik töredékben szó van⁵ »fratres eius«-ról, de minden további magyarázat nélkül; továbbá egy másik töredékben (De viris inlustr. 2.)⁶ Jézus a feltámadás után megjelenvén »Jacobus iustus«-nak, őt így szólítja meg: »frater mi, comede panem tuum« etc., de éppen ezen töredék további szövegéből az is beigazolást nyer, hogy a »Jacobus

¹ A görög szöveget lásd: *Tischendorf*, *Evangelia apocrypha*, II. kiad. (Lipce, 1876.) 1—50. l.

² *Bardenhewer* i. m. I. k. 406. l.; *E. Hennecke*, *Neutl. Apokryphen*, 47—54.

³ *Bardenhewer* i. m. I. k. 395. l.; *Hennecke* i. m. 27—29. l.

⁴ *Bardenhewer* i. m. 382. l.; *Hennecke* 16—17. l.

⁵ *Preuschen*, *Antilegomena*, II. kiad. (Giessen, 1905.) 4. l.

⁶ *Lietzmann*, *Kleine Texte*. VIII. füz. (Apocryphe II. Evangelien.) Bonn, 1904. 6—7. l.

iustus« jelen volt az utolsó vacsorán és így apostol volt, ami azután már bizonyosságra emeli azt, hogy ő azonos a »*Ἰάκωβος ὁ τοῦ Ἀλφαίου*«-val; amely bizonyosságot Zahn hiába igyekszik azzal meggyengíteni, hogy az utolsó vacsorán jelen lehetett a »nem apostol« Jakab is, mert Máté »t. receptus«-a is csak egy helyen (26, 20) beszél »*μετὰ τῶν δώδεκα μαθητῶν*« »cum duodecim discipulis«-ról, más-hol (26, 17., 18., 19., 26., 35., 36., 40., 45.) csak »*μαθηταί*«-ról.¹

d) *Evangelium Ebionitarum* (»*Εὐαγγέλιον τῶν δώδεκα*«, a II. század végéről),² a zsidó-keresztény ebioniták evangéliuma. Egyik fennmaradt töredék,³ amely a Máté 12, 47—50-ben említett eseményt mondja el, tartalmazza egy, az apostolok által Jézushoz intézett megszólítás alakjában az »*Ἦρ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἑστήκασιν*«. Az adat tehát itt önmagában nyugodva marad; a kérdés megfajtásához új anyagot nem szolgáltat. Annak, amit Zahn⁴ mond, hogy az ebioniták az »*ἀδελφοί*« alatt Jézus édes testvéreit értették volna, a fennmaradt töredékben semmi nyoma. Csak annyit tudunk Origenes (In Lucam homil. 17.) és Epiphanius⁵ nyomán, hogy az ebioniták Jézust József és Mária gyermekének tartották és elvetették a »*παρθενογέννησις*«-t, és így (lehet hozzátenni) nem volt eívi akadályuk az »*ἀδελφοί*«-nak szó szerinti magyarázása ellen sem, de hogy így magyarázták, azt sem Origenes, sem Epiphanius nem mondja.

e) »*A Pseudo-Clementina*« néven ismert iratokban (a II. század végéből és a III. század elején ismételt átdolgozás után készültek ezen iratok)⁶ Jakab Jeruzsálem püspöke két ízben »*ἀδελφός τοῦ κυρίου*«-nak (Epistola Clem. ad Jac.

¹ Lásd ennek bő feldolgozását: M. Meinertz i. m. 73—6. l., ahol meggyőzően van visszautasítva Zahn erőltetett (Forschungen. VI. 278.) erőltetett magyarázata.

² Bardenheuer i. m. 385—6. l.; Hennecke 24—7. l.

³ Preuschen i. m. 11. l.

⁴ Zahn, Forschungen. VI. 279.

⁵ Epiph., Panarion. 30, 14. (Migne 41. köt. 430. has.)

⁶ Bardenheuer i. m. 361—2.

c. 19., Reogn. IV. c. 35.)¹ és egy más helyen:² »ὁ λεχθεὶς ἀδελφός τοῦ κυρίου«-nak mondatik.³

IV. Ezen apokrif iratokon kívül az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου«-ról az I. és II. századnak kánonon kívüli írói közül csakis *Hegesippos* († 180 év körüli időben) tesz említést.

Hegesipposnak erre vonatkozó és Eusebius által (*Historia Eccl.* II. 23, 3—19., III. 11, 2—3., III. 19., III. 20, 1—4., III. 32, 1—4. 6., IV. 22, 4—5.) idézett töredékeit *Zahn* tüzetes vizsgálat alá veszi a »Forschungen« VI. kötetében »Bruder und Vettern Jesu« cím alatt megírt tanulmányában,⁴ de azon törekvése, hogy ezen töredékekből az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου«-ról, nevezetesen pedig az általa különösen szem előtt tartott Jakabról, Jeruzsálem püspökéről, bebizonyítsa azt, hogy ezek Jézusnak édes testvérei voltak volna, nem sikerült.

Zahn ugyanis a döntő bizonyítékot az előbb említett Eusebius-féle Hegesippos-idézetek közül az Euseb. Hist. Eccl. IV. 22. 4. alatti Hegesippos-szövegben vélte feltalálni.

Ezen most említett szöveg a berlini akadémia görög zentatya kiadásában így szól:⁵

»Καὶ μετὰ τὸ μαρτυρῆσαι Ἰάκωβον τὸν δίκαιον, ὡς καὶ ὁ κύριος, ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ, πάλιν ὁ ἐκ θεοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ὁ τοῦ Κλωπᾶ καθίσταται ἐπίσκοπος, ὃν προέθεντο πάντες, ὅντα ἀνεψιὸν τοῦ κυρίου δεύτερον.«

Magyarul:

»És Jakabnak, az igaznak, ugyanazon okból, mint az Úrnál, történt vértanúsága után, ismét az ő nagybátyjának

¹ Epist. Clem. ad Jac. c. 19. (Migne, P. C. S. Gr. II. k. 56.); Recognit. IV. c. 35. (Migne i. m. I. 1330.)

² Ps. Clem., Homil. XII. c. 35. (Migne i. m. II. 300.):

»Ἰακώβῳ τῷ λεχθέντι ἀδελφῷ τοῦ κυρίου μου.«

³ M. Meinertz, Der Jakobusbrief (Freiburg i. Br. 1905), 77—80. l.

⁴ Zahn, Forschungen. VI. 228—249. l.

⁵ Kirchenväter-Commission der kön. Preuss.-Akademie der Wissenschaften: Die Griechischen-Christlichen Schrittsteller der ersten drei Jahrhunderten. Eusebius. II. Bd. I. Hälfte. (Leipzig, 1903.) 370. lap.

fia Simeon, Klopasnak fia, tétetik meg püspöknek, akit megválasztottak egyhangulag, mint az Úrnak második (másik) unokatestvérét.

Zahn szerint az itt említett »Ἰάκωβος ὁ δίκαιος« egy az apostolokhoz nem tartozó és Hegesippos által más helyen (Hist. Eccl. II. 4.) »ὁ ἀδελφὸς τοῦ κυρίου« néven nevezett Jakab volna,¹ aki Jeruzsálem első püspöke volt, akit, vértanúsága után, követett Simeon, Klopasnak (sz. József fivérének, Hist. Eccl. III. 11, 2.) fia; ezen Simeon pedig úgy Jakabnak, mint Jézusnak unokatestvére (»ἀνεψιός«) lett volna, és így Jakab Jézusnak testvére.

Zahn itt háromszoros önkényt követ el a szövegen; igazán csűr és csavar.

Először is *Zahn* az »ἐκ θείου αὐτοῦ« (az ő nagybátyjától) kifejezésben az »αὐτοῦ« alatt Jakabot érti és nem Jézust (»ὁ κύριος«), akiről pedig a szövegben az »αὐτοῦ« szóhoz közelebbi helyen van említés téve, mint Jakabról. És *Zahn* nem veszi itt fontolóra az általa is más helyen

¹ Lásd ezen Jakabnak személyéről és a két Jakab apostolhoz (maior, minor) való viszonyáról, illetőleg a »Ἰάκωβος ὁ μικρός«-sal (Márk 15, 40) való azonosságáról (fő bizonyíték: Gal. 1. 19, amelynek »εἰ μὴ« kötőszavát *Zahn* »hanem« szóval, nem pedig, mint kellene, »csakis« szóval fordítja) szóló problémát és egész irodalmát: M. Meinertz, Der Jakobus-brief (Freiburg i. Br. 1905.), amely szerző 317 oldalon át foglalkozik e kérdéssel és azon eredményre jut, hogy a »Ἰάκωβος ὁ δίκαιος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ κυρίου« azonos a »Ἰακ. τοῦ Κλωπᾶ«-val, ez utóbbi pedig (Márk 15, 40; Ján. 19, 25) azonos a »Ἰάκωβος τοῦ Ἀλφαίου«-val (Máté 10, 3; Márk 3, 18) és így Jézusnak nem testvére, hanem unokatestvére. Lásd még: Giesswein S., Szent Jakab Jeruzsálem püspöke (Budapest, 1906.) 22—5. l., Fr. Maier, Der Judas-brief (Freib. 1906), 152—9. l. — Masznyik E. dr. »Voltak-e Jézusnak testvérei« (Pozsony, 1906.) c. iratában *Zahn*-ra hivatkozva, az »ἀνεψιός«, »ἐκ θείου αὐτοῦ«, »ὑιώνις« szavakban látja a döntő bizonyítékot az »ἀδελφοί« betű szerinti értelmezése mellett, holott az előbbi két szó, mint fent a szövegben kifejtjük, ezt nem bizonyítja, a »ὑιώνις« szóval kapcsolatos mondat (Eus. III. 20, 1.) pedig éppen az ellenkezőjét bizonyítja, vagyis azt, hogy Judás nem volt az Úrnak édes testvére, hanem csak »úgynevezett testvére«, amint ezt fent szintén bemutattuk.

felemlítettényt, hogy Simeonról más helyen Heges.-Eus. félreérthetetlenül is írják: »ὁ ἐκ θείου τοῦ κυρίου« szókat, és így közel fekszik a gondolat, hogy Simeont máshol is így fogja nevezni, Jézussal való rokonságában fogja találni a személymeghatározó specifikumot úgy, mint Jakabról szólva, vagy csak »ὁ δίκαιος«, vagy »ὁ ἀδελφὸς τοῦ κυρίου«-t használ, mint ennek személy-jelölő, ősrégi specifikumait.

Másodszor Zahn a »πάλιν« szót nem az »ἐκ θείου αὐτοῦ«-ra (»ἀνεψιόν«) vonatkoztatja, és nem akarja elfogadni, hogy a »πάλιν«-nal a görögben azonosságot akarnának kifejezni, hanem csak egyezőséget, jelen esetben tehát Zahn szerint a »πάλιν« szó csak azt jelentené, hogy, mint első esetben Jézus testvérét, úgy most ismét (πάλιν) egy vérrokonát, az ő unokatestvérét (»ἐκ θείου αὐτοῦ«) választották meg. Ezzel Zahn önmaga ellen (lásd fenti 1. ellenvetést) bizonyít, mert ilyen értelmezés mellett még elutasíthatatlanabb az »αὐτοῦ«-nak Jézusra való vonatkoztatása. És Zahn egyébként is megkötötte mozgási szabadságát, amikor expresse kijelenti, hogy a »πάλιν« semmiesetre sem magára a választási aktusra (ez ugyanis valóban felesleges, sőt értelmetlenség volna), hanem csak a választott egyén (Simeon) valamely tulajdonságára vonatkozhatik, amely az előbbi választott egyénben (Jakab) is megvolt és ez a vérrokonság. Zahn ezen szegényes »πάλιν«-tartalommal kénytelen beérni csakis azért, mert a »πάλιν« szószerinti, rendes értelmezése mellett ezen szöveg világosan Jakabnak és Simeonnak egymásközti testvérségét bizonyítja, ezt pedig Zahn eleve kizártnak tartja. Ime, akik az »ἀδελφοί« szót minden áron betűszerint akarják értelmezni, semmi áron sem akarják betűszerint értelmezni a »πάλιν« szót.

Harmadszor Zahn a »δεύτερον« szót az »ἐπίσκοπος« szóra vonatkoztatja, ilyenformán: »akit megválasztottak, mint az Úr unokatestvérét, másodiknak, t. i. második püspöknek«. Ez azonban ismét erőltetett fordítás, mert egészen felesleges, sőt nevetséges dolgot konstatálna, t. i. azt, hogy Jeruzsálem első püspökének halála után megválasztottak

egy
Zahn
kell
berli
kötet
amel
tet t

σκοπ
dítás
jele

is de
tott

(apol
nak
λογία
című
Jaka

Jaka

κριτ
Χρι
παρ
σομέ

kiné
ἐκκλη
III.

21. s

260-
aka

D

egy új püspököt »második«-nak.¹ De ha ezen komikumot Zahn és követői 1903. évig talán belátni nem akarták, be kell látniok 1903. év óta, mert ezen évben megjelent a berlini akadémia görög-szentatya-bizottságnak »Eusebius« kötete (E. Schwarz és Th. Mommsen feldolgozása nyomán), amelyben a »δεύτερον« szóhoz E. Schwarz ezen jegyzetet teszi:

δεύτερον II, auf ἐπίσκοπος bezogen $\Sigma > \Lambda$; unrichtig.

Magyarul és megmagyarázva:

δεύτερον áll a görög kéziratokban (jelök II), az »ἐπίσκοπος« szóra vonatkoztatja a »δεύτερον«-t Eus.-nak szír fordítása (jele: Σ), Rufin pedig elhagyja (Rufin latin ford.-nak jele e kiadásnál Λ); helytelen.²

Tehát a berlini akadémia szöveg-kritikai álláspontja is dezavualja Zahn-nak a »δεύτερον« értelmezésére felállított védekezését.

V. Az I. és II. századból a fentemlített iratokon (apokrifek és Hegesippos) kívül csakis Josephus Flaviusnak (Ἰωσήφος) »Antiquitates Judaicae« (»Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία«, ez az eredeti cím, de a latin cím használatosabb) című munkájában van még szó az Úrnak egy »testvéréről«: Jakab jeruzsálemi püspökről.

Josephus Flavius így írja le (Ant. Jud. XX. 9, 1.) Jakabnak Ananos zsidó főpap által való elfogatását:

»Ἄτε δὴ οὖν τοιοῦτος ὢν ὁ Ἄνανος . . . καθίξει συνέδριον χριτῶν, καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ, τοῦ Χριστοῦ λεγομένου, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῷ καὶ τινες ἑτέρους ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος, παρέδωκεν λευσθησομένους.«³

¹ A Zahn felfogása szerinti görög szövegnek így kellene kinéznie: »πάλιν κτλ . . . καθίσταται ἐπίσκοπος δεύτερος (τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας) ὃν προέθεντο πάντες, ὅντα ἀνεψιὸν τοῦ κυρίου«. V. ö. Eus. III. 21—22.

² Kirchengäter-Commission stb., Eusebius II. Bd. I. H. 370. 1. 21. sorhoz szóló kritikai jegyzet.

³ B. Niese, Flavii Josephi opera. Berlin, 1888—1895, IV. köt., 260—1. l. Ezen helyet szó szerint idézi Eusebius; lásd a berlini akad. kiadásában (Eusebius Werke. II. Bd. II. H.) 172—3. l.

Eusebius idézi (H. k. II. 23, 21—24.) *Josephus Flavius*-nak Ant. XX. 9, 1. alatti szövegrészletét és meg is mondja, hogy Jos. Fl.-nak »*Ἀρχαιολογία*«-ja 20. könyvéből vette át az idézetet; közvetlenül előtte (II. 23, 20.) is idéz egy Fl. *Josephus*-szöveget, de arra nézve forrását nem jelöli meg, de azt némi valószínűséggel megismerhetjük a »*Chronicon Paschale*«-ból, amely a »*Bellum Judaicum*« (»*Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου*« vagy: »*περὶ ἀλώσεως*«) V. könyvére hivatkozik, tényleg azonban a »B. Jud.« VI. könyvét akarja idézni.¹

Ezen *Josepos*-szöveg, *Eusebius* idézetében, így szól:
 »*Ταῦτα δὲ συμβέβηκεν Ἰουδαίοις κατ' ἐκδίκησιν Ἰακώβου τοῦ δικαίου, ὃς ἦν ἀδελφὸς Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, ἐπειδήπερ δικαιοτάτον αὐτὸν ὄντα οἱ Ἰουδαῖοι ἀπέκτειναν.*«²

Ezen utóbbi *Josepos*-szöveg a mai »*Bellum Jud.*« szövegében nincsen meg, de idézi már *Eusebius* és a »*Chronicon Paschale*« előtt (kissé eltérő szövegezéssel): *Origenes* három ízben (*Comment. in Matth. X. 17*; *Contra Celsum I. 47*; *ibid. II. 13.*)³

Schürer,⁴ *Zahn*⁵ *Josepos*nak ezen helyeit, valamint az egyenesen Jézus Krisztusról szóló híres helyet (*Ant. Jud. XVIII. 3, 3*; *id.: Euseb. I. 11, 7—8.*), keresztény kéz interpolációinak tartják.

Így tehát *Zahn* ezen helyre az »*ἀδελφὸς Ἰησοῦ*« betűszerinti értelmezése tekintetében nem is hivatkozik.

Világos azonban, hogy az interpoláció el nem fogadása mellett sem lehetne ezen helyekre hivatkozni, mert közelebbi az evangéliumok szövegén túlmenő meghatározását az »*ἀδελφοί*«-nak nem adják.

Ez és semmivel több az »*ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου*«-ra vonatkozó adat a keleti egyházban az I. és II. századból.

¹ E. *Schürer*, Geschichte des jüd. Volkes. III—IV. kiad., I. köt. (Leipzig, 1901.) 581. l. 45. j.

² *Berlini akad.: Eusebius Werke. II. Bd. II. H. 172. 1.*

³ *Schürer i. h.*

⁴ *Schürer i. m. I. k. 548., 581. l.*

⁵ *Zahn, Forschungen. VI. k. 301—5. l.*

*Zahn*¹ azon vélekedését, hogy Jakabot, Jeruzsálem püspökét, Clemens Alexandrinus is »ἀδελφὸς τοῦ κυρίου« néven nevezi meg Eusebiusnál fennmaradt töredékében, *Harnack* sem fogadja el. *Harnack*² ugyanis az Eusebius (Hist. Eccl. II. 1, 4.) által Clemens Alex. »Hypotyposeon« (elveszett mű) 7. könyvéből idézett szövegrészletbe nem veszi fel azon következő mondatot, amelyben Jakab »ἀδελφὸς τοῦ κυρίου«-nak mondatik, hanem ezen részletet már Eusebius Hist. Eccl. szövegének tekinti, amelyben Eusebius hozzáadja a Clemens Al. által mondottakhoz azt, hogy róla sz. Pál is megemlékezik Gal. 1, 19. alatti szavaiban. *Zahn* sz. Pál szavainak (ἑτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον, εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου) idézését még Clemens Alex.-nak művéből átvett részletnek akarja tekinteni és ebben Clemens tanuságát látni az »ἀδελφὸς« szónak a II. század végén is, minden magyarázat nélkül és így szerinte csak »édes testvért« jelentő használata mellett.

VI. A *nyugati egyházban* a II. században egyedül *Tertullianus* az, aki említést tesz a »fratres Domini«-ról és pedig három helyen.

Először a »*Liber de carne Christi*« 7. fejezetében,³ ahol Máté 12, 48 (»Quae mihi mater et qui mihi fratres«) magyarázatát adja Marcion és tanítványa Apelles ellen, akik ezen helyben bizonyítékot láttak azon tévhitökre nézve, hogy Krisztus mint felnőtt ember, »látszólagos« testben egyszerre jelent meg e földön és így nem született volna, nem is lehetnének anyja és »testvérei«. *Tertullianus* velök szemben azt állítja, hogy Jézusnak kérdése (»Quae mihi etc.«) nem azt jelenti, hogy Jézusnak nem voltak anyja (?) és »testvérei«, hanem csak azt, hogy »testvérei« és (Tert. szerint) anyja az ő messiási küldetésében nem hittek és nem szívesen nézték szüntelen prédikálását sem; Jézusnak kérdése és a rokonságnak látszólagos megtagadása (»Ecce mater

¹ *Zahn*, Forschungen. VI. k. 271. l.

² *Harnack*, Geschichte der althristl. Litt. I. k. (Leipz. 1903.) 304—5. l.

³ *Migne*, Patr. Curs., S. Lat. II. k. 811—4. has.

mea et fratres mei» Máté 12, 49; és más szavakkal: Luk. 8, 21) csak ezért való korholás akart lenni (T. szerint) anyja és »testvérei« ellen. Tertullianusnak ezen helye tehát olyan súllyal bír csak, mint a szentírási »ἀδελφοί« helyek és az apokrif könyvek »ἀδελφοί« szövegei és Hegesippus-Eusebius-féle szövegek. Annyi bizonyos, hogy Tertullianus vérrokonoknak nézte ezen »fratres Domini«-kat, sőt Marcion és Apelles ellen irányulván a bizonyítás, akik épen a »nativitas«-t tagadták, úgy látszik, mintha Jézus születése (»nativitas«) volna a kiinduló pont Tertullianus szemében arra nézve, hogy a »mater et fratres eius« alatt valóságot és nem látszatot értsen; és így közel fekszik a gondolat, hogy Tertullianus a »fratres Domini« alatt Jézusnak, Máriától származó, édes testvéreit értette. De ez végre is Tertullianusnak, a nyugati egyház afrikai tartománya egyik tanítójának vélekedése, akinek voltak egyéni, téves véleményei az egyháztól való elszakadása előtt is.

Másodszor a »*Liber de monogamia*« 8. fejezetében Tertullianus így ír:¹ »Quis enim corpus Domini dignius celebraret, quam eiusmodi caro, qualis et concepit illud et peperit. Et Christum quidem virgo enixa est, semel nuptura post partum, ut uterque titulus sanctitatis (beszél az előbbieken a »monogamia«-ról — Zacharias — és a »continentia«-ról — Ker. sz. János!) in Christi sensu dispungeretur, per matrem et virginem et univiram.« Ezen szövegből csak azt lehet látni, hogy Tertullianus a szüzi hajadon (continentia), a monogam hitves és az anya együttes példányképét látja Máriában, de nem mondja azt, hogy Máriának gyermekei voltak volna, sőt azt sem, hogy Józseffel házastársi testi együttélést folytatott volna; a »semel nuptura post partum« kifejezésben a »semel«-en van a hangsúly és épen ezen »semel« a házasságban egyszer történő jogi aktust (contractus) jelentheti csak, vagyis a házasságkötést, amely iránt a keresztény ó-korban azon vélemény is birt követőkkel, hogy Mária az ő eljegyeztetése után

¹ U. o. 989. hasáb.

fogant a Szentlélektől és csak Jézus születése után lépett házasságra, míg az elterjedtebb (Just., Orig., Hilar., Cyrill. Hier., Basilius, Epiph., Hieron., Beda) és ma általánosan elfogadott (Máté 1, 24-en alapuló) vélemény szerint a Szentlélektől való fogantatás ugyan az eljegyzés stádiumában történt (Máté 1, 18; Luk. 1, 27; 2, 5), de már nem Jézusnak születése, mert a házasságkötés, mely a régi zsidó házasságjog szerint a menyasszonynak a vőlegény házába való vezetésével, minden külön jogi formszerűség nélkül, történt, még Jézus születése előtt ment végbe és pedig pontosabban meghatározva, végbement a Máté 1, 20-ban említett angyal-szózat (»μὴ φοβηθῆς παραλαβεῖν Μαρίαν τὴν γυναῖκά σου«) után; amit Máté más helyen is kifejez így (1, 18): »Μνηστευθείσης τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας τῇ Ἰωσήφ πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς, εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα ἐκ πνεύματος ἁγίου«). Ezen szöveg »συνελθεῖν« szavának jelentése körül ismét eltérők a vélemények: egyik rész (Hieronymus, Ambros., Chrysost., Opus imperf., valamint általában azon egyházi írók, akik az együttlakást még az eljegyzés alatt megkezdettnek vélik) a »συνελθεῖν« alatt a »copula carnalis«-t érti, a másik rész (Hilarius, Remigius és az újabb, az »ἀειπαρθενία«-t védő exegeták) az együttlakás megkezdését érti.¹

¹ Schanz, Commentar z. Matthäus. (Freib. i. Br. 1879.) 81--2. l.; A. Merx, Die vier kanonischen Evangelien. I. 11--13. l. — Azon véleménynek (Just., Chrysosf.), hogy a jegyesek a zsidóknál néha már az eljegyzés alatt együtt laktak volna, a héber archaeologia ellentmond. V. ö. Merx i. h. az eljegyzésnek (kiddušim, eruszin) és házasságkötésnek (niszuin, kenisza) jogi hatályairól szóló fejtegetéseket. — Merx szerint (i. h.) a Syr-Sin: »cui desponsata erat Maria virgo« lectio-jának (ez öszerinte az ősi forma Máté 1, 16-ban) későbbi átváltoztatása az N B és a többi görög unciális és a textus receptus lectio-jára (»τὸν ἄνδρα Μαρίας«, »virum Mariae«) épen azért történt volna, mert a görög-római világban nem értették meg, hogy a »sponsa« miképpen nevezhető »uxor«-nak, és miért kellett egy »sponsa« elbocsátásához jogi formság: elbocsátó levél (»ἀπολύσαι, Máté 1, 19). A héber felfogás szerint azonban a szüleinél lakó menyasszony is már kötve volt vőlegényéhez és egyoldalulag az eljegyzés csakis a

Egyébként a »semel nuptura«-nak a »virginitas post partum« elleni éllel való felhasználását, értelmezését maga *Tertullianus* is más helyen kizárja, mikor így ír (Apolog. c. 21., Migne S. L. I. 455): »Ceterum Dei Filius nullam de impudicitia habet matrem, etiam, quam videtur habere, non nupserat« (parafrasisban így: etiam illa mater, quam videtur habere, non nupserat).

Egy harmadik helye is van *Tertullianus*nak, amely a »virginitas post partum« ellen felhozható és pedig nagyobb valószínűséggel, és ez a »De virginibus velandis VI. fejezetében van (M., S. L. II. 946. l.), ahol *Tertullianus* idézvén a Gal. 4, 4 alatti helyet, az apostolnak »ex muliere« szavaiban (Ebion ellenében, ki ezt állítja) nem látja a parthenogenesis tagadását, hanem általában csak az »asszony« (»mulier«, »nő«) elnevezést, ami megilleti Máriát, mint szüzet, de mint jegyest is, és azután így folytatja: »Non enim poterat (t. i. Apostolus) posteriorem mulierem (ez: Mária, mint Józsefnek felesége) nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est virum passam, sed ita quae erat praesens et erat virgo, et mulier vocabatur per vocabuli huius proprietatem, secundum primordii formam, virgini et ita universo mulierum generi defensum« (itt defendo = vindico, postulo). Ezen hely valóban úgy hangzik, mintha *Tertullianus* csak a parthenogenezisnek, de már nem a »virginitas post partum«-nak és az »ἀπαρθεσία«-nak híve lett volna; bár még mindig lehetséges azon magyarázási mód is, hogy a »virum passam« csak a férjezettséget fejezi ki, szemben a »virgo« szóval kifejezett férjezetlenséggel.

VII. Az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου« kérdése jelenleg holt ponton van, amivel nem a vita megszűnését vagy a kérdés irodalmi feldolgozásának stagnálását akarom jelezni, hanem azt, hogy a kérdésben pro és contra már évtizedek óta újabb érvet felhozni nem képesek.

völegény által volt felbontható, aki elbocsátó levelet adott a menyasszonynak, hogy az a sógorsági akadályt okozó eljegyzésnek megszűnését igazolni tudja.

Ennek fő magyarázata az, hogy az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου« kérdésének eldöntéséhez a szentírási szövegek képezik a fő és döntő forrásokat; mert abból, hogy valamely egyházi író 100—200 év múlva miképen vélekedett az »ἀδελφοὶ« rokonsági fokáról, még nem bizonyítható be az, hogy ez valóban így is volt. A szentírás könyvei azonban egészen közel állanak Jézus korához és így azok a legrégebb tanúk.

A szentírási helyeket, amelyekben az »ἀδελφοὶ τ. κ.« szó van, már fentebb idéztem; velők összefüggően követelnek megoldást Máté 1, 18 (»πρὶν ἢ συνελθεῖν«), Máté 1, 25 (»οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτήν, ἕως οὗ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον«) és Lukács 2, 27 (»καὶ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον«).

Legújabbban az »ἀδελφοὶ« feletti exegetikus és történeti vita anyagát ügyesen csoportosították, főleg Jakabra, az Úr testvéreire (»Ἰάκωβος ὁ ἀδελφὸς τοῦ κυρίου« Gal. 1, 19) vonatkozólag M. Meinertz,¹ Fr. Maier² és hazánkban jeles tudósunk: Giesswein Sándor (Sz. Jakab, Jeruzsálem első püspöke Budapest, 1900). Fr. Maier a »Biblische Zeitschrift« 1906. évf. II. és III. füzetében »Zur Apostolicität des Jakobus und Judas« című terjedelmes tanulmányban *Zahn* ellenében sikerrel száll síkra és oda konkludál, hogy az ifjabb Jakab és Jakab, az Úr testvére, azonossága iránt kételyek ugyan támaszthatók, de az azonosság mellett szóló nyomós érveket meggyengíteni ezen kételyek nem tudják, a nem azonosság mellett pedig egyáltalában érvek nincsenek.³

Az »ἀειπαρθενία« és az »ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου« kérdésének összefoglaló irodalomtörténeti áttekintése a következő.

Ma is három álláspont van egymással szemben.

A *Epiphanius*-féle álláspont (ἀδελφοὶ = Jézus mostoha-testvérei) a görög egyház álláspontja. Kútfő: a *Protevan-gelium Jacobi*. A multban jellegzetes védője volt *Epipha-*

¹ M. Meinertz, Der Jakobus-Brief. (Freib. 1905.) 14. l.

² Fr. Maier, Der Judasbrief. (Freib. 1906.) 177—181. l.; Zur Apostolicität des Jac. und Judas. (Bibl. Zeitschrift. 1906. 164—191., 255—266. l.)

³ Bibl. Zeitschrift. 1906. 266. l.

nus,¹ aki ellenfeleit, akik Mária örökös szüzességét tagadják, »ἀντιδιχομαριανταί«² névvel jelöli meg.

A Hieronymus-féle álláspont (ἀδελφοί = Jézus unokatestvérei) a latin egyház és theológia álláspontja. Kútffőül hivatkozik a kánoni könyvek ezen helyeire: Máté 27, 55; Márk 15, 40; Lukács 24, 10; János 19, 25; Gal. 1, 19., és általában a kánoni könyvekre annyiban, hogy e könyvek egy betűt sem írnak Máriának gyermekeiről vagy Józsefnek gyermekeiről, hanem csak következetesen: »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ (αὐτοῦ)«-ról. A »Ἀειπαρθενία Μαρίας« kérdésében a Hieronymus-féle álláspont megegyezik az Epiphanius-féével. Jellegzetes védője e véleménynek a multban volt: Hieronymus († 420); ellenfele: Helvidius (380. év körül Rómában), kinek Mária örök szüzességét tagadó és az »ἀδελφοὶ Ἰησοῦ«-t Mária gyermekeinek nyilvánító irata ellen írta meg Hieronymus az ő elleniratát: »De perpetua virginitate B. Mariae liber« címen.³

Az újabb theológiai irodalomban ezen álláspont képviselői: Schanz,⁴ Bardenhewer,⁵ Lagrange,⁶ Pözl,⁷ Le Ca-

¹ Epiphanius, Panarion, 28, 7; 29, 3—4; 30, 2; 51, 10; 66, 19; 78, 1—25; Ancoratus, 60. A főhelyek: Pan. 29, 3—4 (Migne S. Gr. 41. k. 391—8. has.) és 78, 7—8. (U. o. 42. köt. 707—712. has.)

² Epiph., Panarion c. 78.

³ Migne, S. L. 23. k. 193—216. has. — Hieronymus, Helvidiusnak azon helyére vonatkozólag, ahol állításának igazolása végett Tertullianusra és pettaui-i Victorinusra hivatkozik, így felel: »Et de Tertulliano nihil amplius dico, quam Ecclesiae hominem non fuisse. De Victorino vero id assero, quod et de evangelistis, fratres eum dixisse Domini, non filios Mariae. Fratres autem eo sensu, quem superius exposuimus, propinquitate (t. i. unokatestvérek), non natura.« (t. i. testvérek).

⁴ P. Schanz, Apologie des Christenthums. III. kiad., II. köt. (Freiburg, 1905.) 762—3. lap; Commentar über das Evang. d. hl. Matthäus. (Freib. 1879.) 335—336. l.

⁵ O. Bardenhewer, Litterarische Rundschau. 1900. évf. 7. és k. 1.; 1901. évf. 1. sz. 6. l.; és: Bardenhewer, Mariae Verkündigung. (Bibl. Studien. X. 5.) 1905. 71—2. l.

⁶ Lagrange, Revue biblique. 1900. évf. 618. és k. 1.

⁷ Wetzer u. Welte, Kirchenlexikon II^a. köt. 1339—1348. has.

mus,¹ Belser,² M. Meinertz,³ Fr. Maier,⁴ Giesswein S.,⁵ A. Schäfer,⁶ F. A. Lehner⁷ kath. theológusok, és K. Endemann és Eröss Lajos⁸ protestáns theológusok. Mindezen írók, főleg azonban Fr. Maier számba veszik Hegesippus és Eusebiusnak (Hist. Eccl. III. 11, 2.) azon adatát is, hogy Κλωπᾶς sz. Józsefnek fivére volt és így az »ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ« esetleg »sógornőt« jelent (Maier i. h. 169. l.); épen ezen adatnak értékelése sok részletszerű eltérésre ad alkalmat a Hieronymus-féle álláspont képviselőinek.

A Helvidius-féle álláspont jelenleg a protestáns theológia álláspontja (K. Endemann P. emer. Berlin-t és Eröss-t kivéve); a keresztény ó-korban jellegzetes képviselője: Helvidius volt, aki külső bizonyítékul Tertullianus és Victorinus Petaviensisre hivatkozott. A mai protestáns irodalomban ezen kérdésben Th. Zahn⁹ viszi a vezérszerepet. Zahn-on kívül azonban sok más protestáns theológus, főleg Jézus életének megírói, exegeták és isagoge-írók tárgyalják az »ἀδελφοὶ

¹ E. Le Camus, La vie de N. S. Jésus Christ. VI. kiad. I. köt. Paris, 1901.) 163—4., 183—6. l.

² J. Belser, Einleitung in das Neue Test. (Freiburg, 1905.) 32., 641., 809., 830. l.; Die Selbstvertheitigung des hl. Paulus im Galaterbriefe. (Bibl. Stud. I. Bd. III.) 1896. 35—37. l.

³ M. Meinertz, i. h.

⁴ Fr. Maier, i. h.

⁵ Giesswein Sándor dr., Sz. Jakab Jeruzsálem első püspöke. (Budapest, 1906.)

⁶ A. Schäfer, Die Gottesmutter in der heil. Schrift. II. kiad. (Münster, 1900.) 75. s k. l.

⁷ F. A. Lehner, Die Marienverehrung in den ersten Jahrhunderten. II. kiad. (Stuttgart, 1886.) 86—143. l.; Schuster-Holzammer-Schäfer, Handbuch der bibl. Geschichte. VI. kiad. II. köt. (Freib. 1906.) 104., 118.

⁸ K. Endemann, Zur Frage über die Brüder des Herrn. (Neue Kirchl. Zeitschr. 1900. XI. 833—865. l.) — Eröss Lajos, Apologétika. (Debrecen, 1905.) 300. l.

⁹ Th. Zahn, Forschungen. VI. k.; Einleitung in das Neue Testament. I. köt. (Leipzig. 1906.) 73—76. l.; II. köt. (1907.) 74., 85., 486. l.; Kommentar zum N. Test.: Ev. Math.: II. kiad. 1905. 470—1. l.; végre: Neue Kirchl. Zeitschrift. 1901. évf. 3. füz. (Katholische Kritik, Bardenhewer ellen.)

Ἰησοῦ» kérdést és képviselik a Helvidius-féle álláspontot (Zöckler, Sieffert stb.). A XIX. században *Olshausen, Lange, Hengstenberg, Schegg, Keil, Hofmann* (ez csak eleinte) még a Helvidius-féle felfogás ellen foglaltak állást, míg a mai protestáns teológusok csak (K. Endemannt és Erösst kivéve) egyhangulag mellette,¹ úgy azok, akik a parthenogenesist még védik, mint akik azt is és az »ἀειπαρθενία«-t is elvetik.

Ez a tisztán észelvi alapra helyezkedő és a parthenogenesist is elvető theologusoknál érthető álláspont, de fel-tűnő jelenség a még kinyilatkoztatási alapra helyezkedő és a parthenogenesist még állító teológusok csoportjánál.

Ezen csoporthoz tartoznak és újabban megjelent munkáikban a Helvidius-féle felfogást képviselik: E. de *Pres-sensé*² (*Strauss* és *Renan* ellen írta még munkájának első kiadását), B. *Weiss*,³ A. *Nebe*,⁴ W. *Patrick*,⁵ *Zöckler*,⁶ *Sieffert*,⁷ Fr. W. *Farrar*,⁸ A. *Edersheim*,⁹ *Cunningham*

¹ Hazánkban a Helvidius-féle állásponton vannak: *Raffay S.*, Újszövetségi apokrifusok. (Pozsony, 1905.) 61. l., *Masznayik E.*, Voltak-e Jézusnak testvérei? (Pozsony, 1906.) 7—12., 55—62. és a 13—55. lap jegyzeteiben, és ugyanezen szerző: Jézus élete evangéliumi képekben (Budapest 1906), 70. l.

² E. *Préssensé*, Jésus-Christ, son temps, sa vie, son oeuvre. VII. kiad. (Paris, 1884.) 296—7. l.

³ B. *Weiss*, Das Leben Jesu. IV. kiad. (Stuttgart u. Berlin, 1902.) I. k. 258—9. l., II. k. 93. l.; Lehrbuch der Einleitung in das N. Test. (Berlin, 1897. 373. l.), ahol B. *Weiss*, Josephus Flaviusnak (Antiqu. XX. 9, 1.) Jakabra, az Úr testvérére, vonatkozó helyét hitelesnek véli (»τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ«).

⁴ A. *Nebe*, Die Kindheistgeschichte u. H. J. Christi. (Stuttgart, 1893.) 84—121. és 280—1. l.

⁵ W. *Patrick*, James, the Lords brother. (Edinburgh, 1906.) 13—19. l.

⁶ *Zöckler*, PRE³. IX. köt. (»Jesus Christus«) 16—3. l., XII. köt. (»Maria«) 310—2. l.

⁷ *Sieffert*, PRE³. VIII. köt. 577. l. (»Jacobus« címszó alatt.)

⁸ Fr. W. *Farrar*, The life of Christ, 108—th thousand. (London, Paris, New-York and Melbourne, 1906.) 69. l.

⁹ A. *Edersheim*, The life and times of Jesus the Messiah. XI. kiad. (London, New-York and Bombay, 1901.) 251. l.

Geikie,¹ I. *Stalker*.² Ezen szerzőknek egy része úgy vélekedik, hogy azért kell visszatérni az »ἀδελφοὶ« szószerinti értelmezéséhez, mert csakis a szüzességnek a II. század végétől kezdődő magasabb értékelése miatt hagyta volna el a kath. egyház is a szószerinti értelmezést.

Még egy megjegyzésem van G. *Renan* álláspontját illetőleg a Helvidius-féle felfogással szemben.

Hogy az »ἀδελφὸς τοῦ κυρίου«-nak nevezett Jakabot, a Szentírás beható tanulmányozása és a róla és az Úr egyéb »testvérei«-ről az apokrifeknél, Hegesippusnál, Clemens Al.-nál, Origenesnél és Eusebiusnál található megjegyzések pontos meglátolása után, nem lehet Jézus édes testvérenek mondani, hanem unokatestvérenek kell mondani, arra külső bizonyítékul E. *Renan* véleményére is lehet hivatkozni; amivel egyúttal élet vesztí azon érvelés, mintha t. i. értelmetlen volna és nyelvészetiileg igazolhatatlan, hogy az evangelisták az unokatestvéreket sem nevezhették állandóan »ἀδελφοὶ«-nak.

E. *Renan* ugyanis tárgyalván az »ἀδελφός« (ἄδ) szónak használatáról, Jézusnak Máté 13, 55—6 és Márk 6, 3 alatt »ἀδελφοὶ« és »ἀδελφαι« néven nevezett vérrokonait, kiket meg is neveznek e helyeken az evangéliumok (Jakab, József, Simon és Judás) *unokatestvéreknek* hajlandó tekinteni, de már a Máté 12, 46—47; Márk. 3., 31—32; Luk. 8, 19—20; Ján. 2, 12; 7, 3., 5., 10.; Ap. Csel. 1, 14. említett »ἀδελφοὶ« alatt ő Jézus *édes testvéreit* érti.

Renan (*Histoire des origines du christianisme*, L. I. Vie de Jésus. (Paris, 1897.) 29. kiad. 25. l. így ír:

»Jésus avait des frères et soeurs, dont il semble avoir été l'aîné. Tous sont restés obscurs; car il paraît, que les quatre personnages, qui sont donnés comme ses frères, et parmi lesquels un au moins, Jacques est arrivé à une grande importance dans les premières années du dévelop-

¹ *Cunningham-Geikie*, Hours with the Bible. (London, New-York and Bombay, 1900.) I. k. 561. l.

² *J. Stalker*, The life of Jesus Christ. 80—th thousand. (Edinburgh, 1891.) 19. l.

pement du christianisme, étaient ses cousins germains. Marie, en effet, avait une soeur nommée aussi Marie, qui épousa un certain Alphée ou Cléophas (ces deux noms paraissent désigner une même personne) et fut mère de plusieurs fils qui jouèrent un rôle considérable parmi les premiers disciples de Jésus. Ces cousins germains, qui adhérèrent au jeune maître, pendant que ses vrais frères lui faisaient de l'opposition, prirent le titre de »frères du Seigneur«.

VIII. Az előrebocsátottakból látható, miképen függ össze a parthenogenesis dolga az »ἀειπαρθενία« kérdésével valamint ennek irodalma amazával, de látható egyúttal a különbség és az irodalmi állásfoglalások szétválása.

Ami már most a parthenogenesis kérdését illeti, abban a kinyilatkoztatási alapon álló protestáns theológia is egyetért a katolikus theológiával: az előbb idézett *Pressensé*, *Zahn*, *R. Weiss*, *A. Nebe*, *Zöckler*, *Sieffert*, *W. Patrick*, *Fr. W. Farrar*, *A. Edersheim*, *Cunningham Geikie*, továbbá még: *W. Allen*,¹ *W. Sanday*,² *Seeberg*,³ *Steinmeyer*,⁴ *Lobstein*,⁵ *Grützmacher*,⁶ *Wohlenberg*,⁷ *Noesgen*,⁸ *R. Schmidt*,⁹

¹ *W. Allen*, The birth of Christ in the New Testament. (The Interpreter, 1904—5. évf. Vol. II., 1905—6. évf. 9.) 111—125., 51—61. l.

² *W. Sanday*, The outlines of the life of Christ. (Edinburgh, 1906.) 199—207. l.

³ *R. Seeberg*, Warum glauben wir an Christus. II. kiad. (Gr. Lichterfelde—Berlin.) 35. l., ahol *Seeberg* Jézus istenségében és a Szűztől való származásában való hitét Luther katekizmusának szavaival vallja meg.

⁴ *F. L. Steinmeyer*, Die Geschichte der Geburt des Herrn. (Berlin, 1873.) 1—235. l.

⁵ *P. Lobstein*, Die Lehre von der übernat. Geburt Christi. (Freiburg, 1896.) 7. és k. l.

⁶ *R. H. Grützmacher*, Die Jungfrauengeburt. (Gr. Lichterfelde—Berlin, 1906.) 36. l.

⁷ *Lic. G. Wohlenberg*, Empfangen von hl. G., geboren von Maria d. J. (Leipzig, 1893.) 44. l.

⁸ *D. Noesgen*, Zur Geburtsgeschichte Jesu Christi. (Studierstube 1903. évf. 3—4. füz.) Stuttgart, 124. l.

⁹ *R. Schmidt*, Das naturw. Glaubensbekenntniss eines Theologen. II. kiad. (Stuttgart, 1906.) 139. l.

H. Mandel,¹ M. Meyer,² Eröss Lajos³ azok, akik az utóbbi években vagy évtizedekben a parthenogenesis mellett irodalmilag sikra szállottak.

A protestáns theológusoknak, főleg a dogmatörténészek, vallástörténészek és a Jézus élettörténete kritikusaiknak nagyobbik része egészen feladta a kinyilatkoztatási alapot s merőben észelvi és fejlődés-elvi alapra helyezkedve hozzáfogtak a kinyilatkoztatási és csodás elemnek a dogmatörténetből és Jézus életéből való eltávolításaihoz, a dogmának fejlődés útján való keletkezésének elvül való felállításához, az evangéliumokban olvasható csodás események iránti hiedelem keletkezésének lélektani megfejtéséhez (»Probleme des Lebens Jesu«, »Christus-Problem«, »Selbstbewusstsein Jesu«, »Eschatologisches Problem« stb.) és természetes magyarázatot megtűrő ősi evangélium-szövegeknek, a szövegkritikának és a szövegtörténetnek újabban hangyaszorgalommal összegyűjtött adatai alapján való rekonstruálásához.

Ezen »kritikai«-nak nevezett eljárás épen nem csupán kritikai és nem előítéletnélküli, mert a kinyilatkoztatásnak és csodának legkisebb nyoma is egy, külső bizonyítékokkal még oly réginek és hitelesnek mutakozó szövegben, elégséges arra, hogy a szentírási és a dogmatörténeti kritika azt a fejlődés későbbi stádiumából szárazottnak tekintse, amelynek feltételezett elsődleges alakjában kinyilatkoztatás és csoda nélkül, pusztán természeti, fizikai és pszichikai módon végbement események, felmerült eszmék lehettek.

Ezen a téren jelenleg az egész világ észelvi alapra helyezkedő theológusainak és kritikusaiknak élén *Harnack* Adolf áll, aki az őskeresztény irodalomtörténet terén igen értékes és a hagyomány tekintélyét visszaállító óriási irodalmi tevékenységet fejtett ki a »Geschichte der altchrist-

¹ Th. H. Mandel, Die wunderbare Zeugung. (Gütersloh, 1893.) 46. lap.

² M. Meyer, Jesu Sündlosigkeit. (Gr. Lichterfelde—Berlin, 1906.) 15. lap.

³ Eröss L., Apologétika. (Debrecen, 1905.) 300 l.

lichen Litteratur«¹ című négykötetes, hatalmas munkájának és számtalan kritikai szöveg-publikációinak, monografiáinak és kisebb kritikáinak megírásával, de aki ennek dacára »Wesen des Christenthums«² című munkájában a Jézus élete körüli észelvi felfogásával, »Dogmengeschichte«-jében³ (I., II., III. kötet és külön egy rövidebb kivonat egy kötetben: »Grundriss«⁴) a dogmáknak merőben pszichologiai, ethnikai és kulturtörténeti alapon való keletkezését állító véleményével, a protestáns theológia túlnyomó részének balra (merő észelvi alap) való átfordulását, mely *Baur* és *Ritschl* iskolájával kezdődött, betetőzte.

Ezen, az evolució elvéből kiinduló dogmatörténeti felfogás már csak címben és formulázásban különbözik a vallástörténeti (a régi »összehasonlító vallástudomány«-nak most ez a neve!) felfogástól, amelynek hívei azután már nem Jézus, sem az egyes emberek, hanem az összes népek és nemzetek vallási eszméiben látják a vallás realitását és minden vallást, a keresztény vallást is, a hely és időviszonyok behatása alatt, a meglevő vallási rendszerek és szokások elemeiből származtatnak.

A »Zeitgeschichte Jesu«-ból a kereszténység keletkezését és Jézus egyéniségét és tanítását megfejteni törekvő újabb, német »Leben Jesu«-kutatás így készítette elő az utat a vallástörténet uralomra jutásához, amelynek filozófiáját *W. Wundt*⁵ most írta meg »Völkerpsychologie«-ja II. kötetében (Mythus und Religion).

Ezen vallástörténettől a kinyilatkoztatást teljesen

¹ A. *Harnack*, Geschichte der altchristl. Litt. I. rész. I—II. köt. (Leipzig, 1893.); II. rész. (Chronologie der altchristl. Litt.) I. köt. (Leipzig, 1897.) II. köt. (Leipzig, 1904.)

² A. *Harnack*, Wesen des Christenthums, 45—60 Tausend. (Leipzig, 1903.)

³ A. *Harnack*, Lehrbuch d. Dogmengeschichte. III. kiad., I—III. köt. (Freiburg, 1897.)

⁴ A. *Harnack*, Dogmengeschichte (Grundriss). IV. kiad. (Tübingen, 1905.)

⁵ *W. Wundt*, Völkerpsychologie. II. Bd. I. Theil. (Leipzig, 1905.) II. Theil. (Leipzig, 1906.)

kizáró, fejlődéselvi alapon álló keresztény dogmatörténet már csakis terjedelemben, valamint a »keresztény« névben és a keresztény erkölcsi elvekben különbözik, amely utóbbiakhoz (erkölcsi elvek) még ösztönszerű hűséggel ragaszkodnak ezen theológusok is, és Jézus vallásának isteni voltát már épen csakis annak mély erkölcsi tartalmából igyekeznek megmagyarázni (ez a rövid tartalma Harnack: *Wesen des Christenthums*«-jának is), bár magát Jézust csak embernek, ha azok legjobbjának is, hajlandók elismerni.

IX. Ezen, észlelvi és fejlődéselvi alapon álló theológusok, Szentírás-kritikusok, dogmatörténészek és vallástörténészek szemében a parthenogenesis maga sem történeti tény és a parthenogenesis tana csak fejlődés eredménye,¹ amely a

¹ A parthenogenesist elvetik és tanát észlelvi alapon magyarázzák: K. *Hase* (Das Leben Jesu. 1840. 44–8., 53. l.); F. C. *Baur*, Vorlesungen über neutl. Theologie (Leipzig, 1864. Opus posthum. 300. l.); D. Fr. *Strauss* (Das Leben Jesu. III. kiad., Tüb. 1838. I. k. 205. és k. l., az I. kiadás 1835-ben jelent meg); Theod. *Keim* (Geschichte Jesu von Nazara. Zürich, 1867. I. köt. 423. és k. l.); E. *Renan* (Vie de Jésus — Histoire des origines du christianisme. L. I. — 29. kiad. 25–31. l.); H. J. *Holtzmann*, Handkommentar z. N. Test., Die Synoptiker. III. kiad. Tüb. 1901. 189. l.); W. *Bey-schlag* (Das Leben Jesu. IV. kiad. Halle, 1902. I. k. 148. és k. l.); L. *Conrady* (Die Quellen der kanonischen Kindheitsgeschichte Jesu. Göttingen, 1900. 16–17. l.); P. W. *Schmidt* (Die Geschichte Jesu. IV. kiad. Tüb. 1904. I. k. 41. l.); O. *Pfleiderer* (Das Urchristenthum. II. kiad. I. köt. Berlin, 1902. 404. és k. l.); E. *Hartmann* (Das Christenthum des N. Test. II. Auflage. Sachsa im Harz, 1905. 17. és k. l.); H. Frh. von *Soden* (Die wichtigsten Fragen in Leben Jesu. Berlin, 1904. 4. l.); Oscar *Holtzmann* (Leben Jesu. Tüb. 1901. 64. l.); A. *Réville* (Jésus de Nazareth. II. kiad. Paris, 1906. I. köt. 337. és k. l.); K. *Furrer* (Das Leben Jesu Christi. Leipzig–Zürich, 1905. III. kiad. 37–9. l.); *Maszyk* E. (Voltak-e Jézusnak testvérei? Pozsony, 1906. 41–55. l.). — G. *Paulus* (Das Leben Jesu 1828) nem vetette el a parthenogenesist. Nem vetik el expresse, de fejlődéselvi álláspontjukból folyólag azt magukévé nem is teszik, hanem mellőzik: W. *Baldensperger* (Die messianisch-apokal. Hoffnungen des Judenthums. III. kiad. I. r. Strassburg, 1903. 109., 200. l.); W. *Bousset* (Die Religion des Judenthums. Berlin, 1903.); W. *Wrede* (Das Messiasgeheimniss in dem Evangelien. Göttingen, 1901.); W. *Kirchbach* (Was lehrte Jesus. Berlin, 1902.); Joh. *Weiss* (Das älteste Evangelium.

szüzesség becsének és a szüztől származás előkelőségének a keresztények körében való fokozatos emelkedése után, mint néphiedelem keletkezett, és kifejlődve, annak történeti alakban való írásbeli feldolgozása az evangéliumokba, még nem az evangelisták, hanem egy későbbi kéz által (némelyek szerint a II. század elején, mások szerint az I. század végén) beléhelyeztetett. Ezért az újabb kritika az evangéliumok szövegéből kikapcsolja Máté 1—2.; Lukács 1—2. fejezetét. És így járnak el e kritikusok Jézus feltámadásával és a Jézus által végzett csodatettekkel is.

A kezdés szomorú dicsősége e téren, ezen speciális kérdésben (parthenogenesis) is, D. Fr. Strauss-é,¹ aki a történeti heuristika és kritika legnagyobb diadalaként emlegetett »Syrus Sinaiticus textus«-nak (»Syr-Sin« a Sinai hegyen levő kolostorban 1892. évben A. Smith Lewis asszony

Göttigen, 1903.); A. Schweitzer (Von Reimarus zu Wrede. Tüb., 1906.); A. Kalthoff (Das Christus-Problem, 1903., Die Entstehung des Christenthums, 1904.), valamint a régi radikális Bruno Bauer 1840—1877. évek között írt több munkájában (ma Wrede és Kalthoff járnak nyomában a szélbalon). — A Jézus élete radikális irányú kritikájának hatása alatt készült Jézus életének szépirodalmi feldolgozása újabban: G. Frenssen »Hilligenlei regénye« (Berlin, 75. Tausend, 1905.), amelynek fonalán a regény tragikus hőse: Kai Jans, a hitét veszített protestáns berlini teológus, elmeséli Jézus életét (»Handschrift« 484—592. l.), amelynek fonalán Jézust József és Mária gyermekének (nem parthenogenesis útján) mondja és tőlük még négy fiút (Jézus »testvérei«) származtat (i. m. 494. l.). Nem megy ily messzire P. Rosegger az ő regényszerű Jézus-életírásában (I. N. R. I. Frohe Botschaft eines armen Sünders. Leipzig, 1906. 11—15. Tausend), aki csak »Verwandte« (rokonok) néven említi Jézus »testvéreit« (i. m. 143—5. l.), de egyébként Jézus születésének (u. o. 28—37. l.) és Jézus messiási fellépésének (82—86. l., 141. és k. l.) naturalisztikus leírása által épen nem kelti fel a hitet, hogy Jézus parthenogenesis útján és Máriának adott előzetes angyali üzenet (ezeket nem is említi) útján jött volna e világra; Rosegger a bethlemi angyali éneket és a mágusoknak álomban történt megintését csak titokszerűen hallatszó égi szövegekből, illetőleg a pásztoroknak a csillagos égen való elábrándozásából igyekszik megmagyarázni.

¹ D. Fr. Strauss, Das Leben Jesu. III. kiad. (Tübingen, 1838.) I. k. 205. és k. l., 235—246. l.

által felfedezett palimpsest kézirat alsó szövegét képező ó-szír szentírási fordítás)¹ lectio variansához igen hasonló szöveget előre konstruált 1835. évben (az I. kiadás éve), a »Das Leben Jesu« című munkájában, csupán az által indítatva, hogy a parthenogenesist kiküszöbölje az evangéliumból (Máté 1., 16.: »Ἰωσήφ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰησοῦν ἐκ τῆς Μαρίας«²

A »Syrus Sinaiticus« szövegének feltűnő volta abban áll, hogy a Máté evangelista által közölt nemzetségtábla a görög kéziratoktól eltérőleg így végződik (Máté 1., 16.):

»Jacob genuit Joseph, Joseph, cui desponsata erat Maria virgo, genuit Jesum, qui vocatur Messias«.³ — Görögre rekonstruálva:

»Ἰακώβ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ, Ἰωσήφ, ᾧ ἐμνηστεύθη Μαριάμ ἡ παρθένος, ἐγέννησε Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον χριστόν«.

Strauss feltevése azt bizonyítja, hogy már Strauss, az ő észelvi felfogásából folyólag, kívánt volna magának egy a szöveg-interpolatiót könnyebben megengedő Máté 1, 16 szöveget. Viszont a Syr-Sin-szöveg felfedezésének korszakot alkotó voltát épen abban találták, hogy most reájöttek a ma uralkodó görög codex-királyok: A B szövegénél régibb, egyszerűbb és épen esetleg az interpolatio (»cui desponsata erat Maria virgo«) beágyazását még szemlélni engedő szövegre.

De az egész csak fictio.

A »Syr-Sin« kétségtelenül régi szöveg; kézírata ugyan csupán a IV. vagy talán az V. századból való,⁴ tehát nem régibb a B-nél és az A-nál sem, de maga a szöveg visszanyúlik a II. századig és régibb a Peschittanál; de viszont, hogy ez a II. században már közkézen forgó szír szentírás-szöveg

¹ Lásd a Syr-Sinre vonatkozó irodalomtörténeti és kritikai adatokat: C. R. Gregory, Textkritik des Neuen Testamentes. II. köt. (Leipzig, 1902.) 489—508. l.; A. Merx, Di vier kanonischen Evangelien. II. rész. I—II. kötet (Berlin, 1905.)

² Strauss i. m. I. k. 114. l.

³ Merx i. m. II. r. I. k. 5., 7. l.

⁴ Gregory i. m. II. k. 508. l.

eredeti alakja-e, az már további kérdés, ami még eldöntve nincs.

De még ha így volna is, és ha az említett közbevető rész (»cui . . . virgo«) valóban későbbi közbeszúrásnak bizonyulna is, ez még mind nem bizonyítana amellett, hogy a parthenogenesis ténye nem volt történeti valóság, mert hiszen maga a két családfa (Máté 1, 1—16; Lukács 3, 23—28.) egymagában is már ugyanazt fejezi ki,¹ mint a Syr-Sin-szöveg variánsa, t. i. hogy az evangelista Jézusnak Dávidtól való származását az apai ág (József) nemzetség-táblájával igyekszik bizonyítani, holott a parthenogenesis mellett Jézus nem volt Józsefnek fia és így József révén nem is volt Dávidnak leszármazója.²

Az azután már egészen mellékes, hogy ezen »legalis« geneologia végén ott van-e a »Joseph genuit« schematikus kifejezés, mikor az evangelista által egyéb szövegekben (Máté 1, 20; Luk. 1, 35) ugyis előadott parthenogenesis már eléggé kifejezte azt, hogy a geneologia utolsó tagjának beléilleszkedése természetfeletti módon: »ἐξ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου« történt.

A Syr-Sin-szöveg közzététele után nemsokára bizonyos kiábrándulás állott be, mert a parthenogenesist állító kutatók: R. Harris,³ W. Allen,⁴ Sanday,⁵ Zahn⁶ és a kath. theológusok visszautasították a Syr-Sinből vont következtetéseket és szöveg-rekonstrukciókat, utalva arra, hogy a Syr-Sinhez hasonló »lectio varians«-ok (Máté 1, 16-hoz) már előbb is ismeretesek voltak, minők: Codex Bobbiensis (k Tisch.) latin kézírata, a müncheni 6224. latin kézirat

¹ Merx, II. r. I. k. 8. l.

² Ez a véleménye W. C. Allennek is (Academy, 1894. évf. dec. 15. szám, 512—3. l.)

³ »Contemporary Review« 1894. nov. sz. — Burkitt a Syr-Sin-szöveget eretnek (naturalisztikus) átdolgozásból származtatja.

⁴ »Academy« 1894. dec. 15.

⁵ Sanday i. m. 197—201.; »Academy« 1895. jan. 5., 26. számaiban közzétett cikkei.

⁶ Zahn, Einleitung. II. k. 298—9. l.

(q Tisch.), a saint-germain-i latin kézirat (g'), a vercelli latin kézirat (g'k), a verona-i latin kézirat (b).¹

Legbehatóbban lőn megvitatva, de el nem döntve, a parthenogenesis tanának összefüggése a Syr-Sin-szöveg (Máté 1, 16) lectio varians-ával, az Academy angol folyóiratban, amelyben a parthenogenesis tanának természetes fejlődése mellett főleg *Conybeare*, *Badham*, *Charles* szállottak síkra, a parthenogenesis tanának a parthenogenesis tényéből való eredését pedig vitatták: *W. Allen*, *W. Sanday*, *G. A. Simcox*.²

¹ N. ö. *Merx* i. h.

² *Burkitt* közzétette a Syr-Sin-szövegnek Máté I. fejezetére vonatkozó variánsait a »Guardian« 1894. nov. számában. Erre az »Academy« folyóiratban nagyarányú vita indult meg, melyben részt vettek: a) *F. C. Conybeare* (Acad. 1894. nov. 17., dec. 8., dec. 22., 1905. jan. 12., 19., febr. 2., 16., az első az alapcikk, a többi a fel-szólalásokra adott polemikus válaszok) egy feltevessel áll elő, t. i. hogy az »ἐκ πνεύματος ἁγίου« nem zárja ki a naturalis generatio-t (a test a nemzésből, a lélek a Szentlélektől) a hellenista-zsidó felfogás szerint (*Philo*, *De opif. mundi* I. 32. §. 12., §. 46., §. 148.), egyébként *C.* szerint (dec. 22.) *Philo* is beszél már parthenogenesisről, mert szerinte a *Logos* a *Philo*-féle terminológiában az »ever-virgin immaculata Sophia« fiának mondatik, akit szűzen szült meg *Σοφία*; végre azt vitatja, hogy a Máté 1, 16. Syr-Sin szerinti szövegének »Μαρία ἡ παρθένος« formulája azonos a »Μαρία ἡ Χήρα«-val (*Maria vidua*), mert az ősegyházban (*Ign.*, *Smyrn.* 13.) e két szó: *Χήρα* és *παρθένος* azonosak (!?) voltak. (A »viduae« = *diaconissae*, ez igaz; és *diaconissa*-vá lehetett egy »virgo« is, de a »virgo« nem nevezetett mindig »Χήρα«-nak is. *Dr. H. F.*);

b) *G. A. Simcox* (Akad. 1894. nov. 24., contra *Conybeare*);

c) *R. H. Charles* (Akad. 1894. dec. 1., 29., 1895. jan. 5.) szerint a genealogiák és a naturális származást kifejező részletek ebionita eredetű, későbbi betoldások, a Syr-Sin csakis Máté 1, 16-ban látja a görög szövegénél régiebbnek, de azért ő is (*Charles*) Józsefet tartja Jézus nemző atyjának (dec. 1., 448. l. 2. has.), a Máté 1, 25 (»οὗκ ἐγίνωσκεν κτλ.«) hiányzik a Ss-ben, de megvan a görögben. Szerinte Máté evangelista maga a parthenogenesis alapján állott és evangéliumát is a parthenogenesis leírásával (Máté 1, 18–25) kezdte, a görög nyelvű genealogiák az »ἐγέννησεν Ἰησοῦν« kifejezéssel együtt akkor még »extra evangelia« voltak és csak 170. év körül kebelezettek be az 1. és 3. ev.-ba és ilyen változatlan alakban történt az ó-szír fordítás 190–200. év körül, de nemsokára átdolgozták a görög

A Syr-Sin-szöveg Máté 1, 16 lectiójával szemben teljesen jogosult tehát az elutasító álláspont.

szöveget (szerinte ennek tanúi: a Cureton-féle szír szöveg, a régi latin és az örmény fordítások), és végre a III. század közepén újbóli átdolgozás útján keletkezett a nagy görög kodexek (N BA) görög szövege (*Conybeare* az ő válaszaiban dec. 8. stb. visszautasítja ezen átdolgozási feltevéseket). *Charles* továbbá egy újabb cikkében (jan. 5.) megtámadja a *Conybeare* által a dec. 22. számban konstruált Philo-Credot, amely szerint Philo a Logosról ezt vallotta volna: »born of the ever virgin immaculate Sophia«, és kimutatja, hogy Philo szerint a Λόγος (Logos I.) = Σοφία, de van még egy Λόγος (= Κόσμος) említve Philonál és ez mondatik a Σοφία fiának, viszont a Σοφία valóban örökös szűznek és a Logos II. anyjának mondatik;

d) W. C. Allen (Acad. 1894. dec. 15.) *Conybeare* és *Charles* ellen foglal állást, de elismeri Ss elsőségét, bár összeegyeztethetőnek tartja a »virgin-birth«-tel;

e) F. P. Badham (Acad. 1894. nov. 17., dec. 15., 1895. jan. 5., 26., febr. 16.) *Conybeare*val vállal szolidaritást, de azon külön véleményt nyilvánítja, hogy a szűzi születés megegyeztethető Józsefnek természetes atyaságával akkor, ha a »copula« öntudatlanul történt; a jan. 5. cikkben még azon megoldást veti fel, hogy a természetes apát ki nem záró parthenogenesis a palaestina-i rabbinizmusnak szüleménye volt, amelynek hatása alatt már a »protevangelisták« a parthenogenesisist, mely időközben Jézusra, mint Messiásra nézve kialakult néphiedelem volt, felvették az evang. eredeti szövegébe; a genealogiákat (*Charles* ellenében) az evangeliumok eredeti szövegéhez tartozóknak véli;

f) W. Sanday (Acad. 1895. jan. 5., 26.) W. Allen mellé áll; *Charles* genealogia-feltevését elutasítja, bár ő is hajlandó azok előbbi, különvált létezését megengedni, de még az evangelisták által illesztettek be. Sanday a Syr-Sin és a Syr-Curet., a görög unciális kódexek és a nyugati fordítások alapján így rekonstruálja Máté 1, 16 szövegét: »Ἰακώβ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰωσήφ, τὸν ἄνδρα Μαρίας, ἣ ἐγέννησεν Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον Χριστόν«. Sanday épen a Syr-Sin ezen közbeszúrt mondatában: »ᾧ ἐμνηστεύθη παρθένος Μαρίαμ« látja a legfeltűnőbb, késői újítást, amely újabb időre mutat, mint a görög unciálisok »τὸν ἄνδρα Μαρία« formulája.

g) F. K. Cheyne (1895. febr. 23.) azt véli, hogy a Strauss-féle mythus-elmélet nem halt meg egészen, hanem bizonyos korlátozások közt: mérsékelt mythus-theoria alakjában a parthenogenesisre is alkalmazható, amely ő szerinte a parthenogenesis mythologiai előképeinek a zsidóságra és a keresztényekre való befolyása alatt keletkeztetett az evangéliumok (első) megírását követő időben.

Megvárando a mindig nagyobb aparátussal folyó és az egész őskeresztény irodalomra, mint szövegtanúra, kiterjeszkedő, szövegkritikai és szövegtörténeti kutatásoknak azon majdan talán elérhető előrehaladottsága és fejlettsége, amidőn biztos vagy igen valószínű ítéletet lehet mondani az eddig ismeretessé vált szentírási kodex-szövegeknek és a szövegek egyes részleteinek, főleg a betoldásszerű részleteknek, korára nézve.

Ez az időpont még nem érkezett el.

Annyi bizonyos, hogy egy későbbi időre mutatni látszó közbeszúrt mondatból vagy kihagyásból még nem lehet az egész fő szövegnek ugyanezen késői korból való származását következtetni.

A ma ismert adatok alapján a Syr-Sin-szöveget és a Cureton által 1842-ben felfedezett szír szöveget (Syr-Curet.) II. századból eredőnek mondják a kritikusok,¹ *Tischendorf* a Syr-Curet.-ra nézve a II. század közepéig is hajlandó volt felmenni.²

Mig az említett kutatási végpont elérve nem lesz, addig az evangéliumok Máté 1, 16 Syr-Sin-szövegének a görög szöveg előtti prioritást vindikálni nem lehet, annyival kevésbbé, mert újabb felfedezések a görög uncialis kódexek szövegének ősrégisége mellett bizonyítanak.³

¹ G. R. Gregory, *Textkritik des Neuen Test.* II. r. 491—3. l.

² U. o. 491. l.

³ Érdekes felemlíteni, hogy *Merx* (i. m. I. k. 14. l.) az »Oxyrhynchus Papyri« *Λόγια Ἰησοῦ* görög szentírási szövegében (lásd: Preuschen, *Antilegomena* II. kiad. 22—26. l.) a B (Codex Vatic.) szövegét és így a nagy kodexek (N A B) szövegét látja már igazolva, és mivel ezen *Λόγια* papyrusai a III. századból származnak, azért a rajtuk talált Szentírásfordítás legalább a III. század közepéről való. És *Merx* szerint ekkor történt volna a Syr-Sin által igazolt régibb görög szövegnek átdolgozása az N A B mai alakjára. Megjegyzendő, hogy ezen szövegek kéziratainak kora ez (Gregory I. 18., 29., 32. II. 507—8. l.): Syr-Sin kézirat IV. vagy V. század, Syr-Curet. kézirat V. század, N kézirat IV. század, B kézirat IV. század, A (Codex Alex.) kézirat V. század.

II. FEJEZET.

4) A parthenogenesist érintő őskeresztény iratokról általában.

1. Előadván az előző fejezetben a parthenogenesis és az *ἀειπαρθενία* kérdésének ismertetését és történetét, ezen második fejezetben rátérek tanulmányomnak, mint a tudományos kutatást szolgáló munkának, tulajdonképeni tárgyára: annak lépésről-lépésre való vizsgálására, vajjon az őskeresztény írók, kezdve sz. Páltól és átmenve az apostoli atyákon egészen a még az őskeresztény kor határán álló Justinus Martyr apologetáig, mutatják-e hátrahagyott irataikban jeleit vagy nyomait annak, hogy ők is tudtak már a parthenogenesisről.

A félreértések kikerülése céljából meg kell jegyeznem itt ismét azt, hogy abból, hogy valamely iratban nincsen sehol nyoma a parthenogenesisre való kifejezett vagy akár csak burkolt utalásnak, abból még a parthenogenesis történetiessége, történeti valósága ellen következtetés nem vonható.

Itt csak az irodalmi bizonyítékok felkereséséről van szó, átvizsgálva a szóban forgó írók műveit sorról sorra és tekintetbe véve az ezen speciális szempontból előttem már mások által is megpróbált hasonló kutatásokat is, és azokkal szemben állást is foglalva.

De én a parthenogenesist nem mint egy bizonytalan meghatározású eszmét kerestem csak, hanem szemem elé vettem a régi római symbolum-nak a parthenogenesis-t kifejező 3-ik ágazatát: »γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου«; és kerestem az említett írók műveiben úgy a parthenogenesis eszméjének visszhangját, mint az imént idézett ágazatnak szövegét, formuláit, szavait vonatkozásban Jézus születésével.

Munkám végleges eredménye után a kutatási munkának tényleges mérvét megállapítani nem lehet, mert sok írónál egyáltalában semmit sem lehetett találnom kérdésemre vonatkozólag.

2. Kutatásomat sz. Pál leveleivel kezdtem. Ezt meg kell okolnom.

Az evangeliumok közül két evangelium: Máté (1., 2. fej.) és Lukács (1., 2. fej.) foglalkoznak a parthenogenesis-sel, és ezekben feltaláljuk a régi római symbolum 3. ágazata fentidézett szövegének összes szavait és formuláit is. Így:

1. *γεννηθέντα*: Máté 1, 16. (t. rec.): »Μαρίας, ἧς ἦς ἐγεννήθη Ἰησοῦς«

» Luk. 1, 35. (t. rec.): »τὸ γεννώμενον ἐκ σοῦ«

2. *ἐκ πνεύματος ἁγίου*: Máté 1, 20. (t. rec.): »τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν ἐκ πνεύματος ἑστίν ἁγίου«

» » » Luk. 1, 35. (t. rec.): »πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ«

3. *Μαρίας τῆς παρθένου*: Máté 1, 23. (t. rec.): »Ἰδοὺ ἡ παρθένος« *κτλ.* (Is. 7, 14.)

» » » Luk. 1, 27. (t. rec.): »... πρὸς παρθένον ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ, ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ, ἧς οἶνον Δαβίδ, καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρθένου Μαρίας.«

Ezen szövegek egyszerű betekintéséből világos, hogy Máté és Lukács evangéliumaiban nemcsak szó van a parthenogenesis-ről, hanem, hogy a mi tudásunk a parthenogenesis-ről épen ezen két evangéliumra megy vissza, sőt tovább menve: a római symbolumnak 3. ágazata nem is más, mint az ezen két evangélium első fejezetében foglalt parthenogenesis tényének rövid összefoglalása.

Ezt Resch¹ is megállapítja. *Conrady* pedig Resch-sel szemben csakis azt iparkodik igazolni, hogy a római symbolum forrása nem a kánonikus evangéliumok (Máté, Lukács), hanem a »Protevangelium Jacobi« volt,² amelyet 120. év körül egy ismeretlen, pogányból lett egyiptomi keresztény írt volna meg és amely azután forrásává lett volna az összes következő »historia infantiae Jesu«-nak: a Máté-félének (c. 1—2), a Lukács-félének (c. 1—2), az »Evangélium Thomae«-nek, az »Evangélium Pseudo-Matthaei«-nak, az »Evangélium de nativitate Mariae«-nak, az »Evangélium infantiae Salvatoris arabicum«-nak és a »Historia Iosephi fabri lignarii«-nak.³ *Conrady*-nak ezen feltevései persze csak feltevések, mégis érdekes világosságot vetnek a kérdésre és a kánoni evangéliumoknak a parthenogenesis-hez való forrás-viszonyára. A »Protevangelium Jacobi« mindenesetre az apokrif infantia-történetek közt a legrégebb, de ifjabb Máté és Márk infantia-részleteinél és talán ifjabb Justinus-

¹ A. Resch, Das Kindheitsevangeliem nach Lucas und Matthaeus, Leipzig, 1897, 291. és k. l.

² L. Conrady, Die Quelle der kanonischen Kindheitsgeschichte Jesus, Göttingen, 1900. 170. l.

³ U. o. 172—206. l., 334—340. — Conrady a »Protevangelium Jacobi« héber nyelvű eredetijének keletkezését a 120. évre teszi, amelyet nyomon követett a görög fordítás. Conrady szerint a szerző egy héberül tudó alexandriai pogány vagy ethnico-christianus volt, aki nem ismerve a zsidó szokásokat (jeruzsálemi templomban szolgáló szűzek!), pogány minták alapján megírta Jézus gyermekkorát, amelyről addig senki sem tudott volna és amelyet az akkor már létező evangéliumok sem öleltek volna fel. L. u. o. 338—9. l. Conradynak csakis abban van igaza, hogy az apokrif »infantiae Jesu historia« különféle kidolgozásai közt a Protevangelium a legrégebbik, és lehetséges, hogy már Justinus ismerte.

nak a kánonikus evangéliumok szövegein túlmenő infantiaforrásánál is.¹

Ezen részletkérdés: mi volt az »infantiae Jesu historia«-nak elsődleges alakja, külön tárgyalást követel, épen azért azt kikapcsoltam tárgyalásom anyagából. Magára a »Protevangelium«-ra alább reátérek.

A tudományos kutatás mai állása szerint Máté és Lukács evangéliumainak az I. századból való származása és a »Protevangelium Jacobi«-nál régibb kora irodalomtörténeti bizonyossággal bir,² és addig, míg arra pozitív érvek fel nem hozatnak, senki sincs jogosítva a tudomány nevében azoknak egyik-másik részére sem újabb kort vindikálni; a csodás elemet kizárni akaró neo-mythikus elméletnek feltevései érveikül nem tekinthetők.³

Az evangéliumok »historia infantiae«-jának részletes tárgyalását azért is jó egészen külön tárgyalni, mert a vallás-

¹ E. Hennecke, Neutl. Apokr., 45—52. l.

² Harnack (Die Chronologie der altchristlichen Litteratur, I. köt. Leipzig, 1897. 718—9. l.) Márk evangéliumának megírását 65—70. évekre, Máté evangéliumának megírását 70—75. évekre, Lukácsét és az Ap. Csel.-ét pedig 78—93., Jánosét 80—110. évekre teszi. — Zahn (Einleitung in das Neue Testament, II. köt. Leipzig, 1907. 181., 184., 269. l.) tartózkodó álláspontot foglal el, de elfogadhatónak találja Irenaeus-nak véleményét (Adv. haereses III. 1. görögül id. Euseb. Hist. Eccl. V. 8, 2.), amely szerint Máté evangéliuma 61—66. évekből, Márké 66—7. évekből, Lukácsé nemsokára Márké után, körülbelül 75. év körül (i. m. II. k. 441. l.), Jánosé pedig 75—95. évekből kelezendő. — A Máté és Lukács 1—2. fejezeteinek a »Protevangelium Jacobi«-nál régibb eredetéről, lásd: Hennecke, Neutl. Apokr. 52. l.; csak arra nézve vannak eltérések a kritikusok között, hogy némelyek az »infantiae«-részleteket (Máté 1—2., Lukács 1—2.) maguknál a Máté- és Lukács-evangéliumok szövegeinél ifjabbaknak, újabb betoldásoknak tekintik, de azért még ezen vélemény hívei is, Conrady-t kivéve, ezen részleteket régibbeknek tekintik a »Protevangelium Jacobi«-nál.

³ A kath. egyház hivatalosan csak a művek authenciáját vallja, de a megírás idejének meghatározása a történeti kritika dolga. Belser (kath. biblikus) a Máté evangéliumát 42. évből, Márkét 44. évből, Lukácsét 61—62. évekből (az Apost. Cselekedeteit 63. évből), János evangéliumát pedig 92—96. évekből kelezi, (Belser, Einleitung in das Neue Testament, II. kiad., Freib. i. Br. 1905. 29., 67., 127., 243. l.)

történészek épen itt akarják a feszítővasat beleilleszteni az első források és Jézus élete közt álló fal hasadékaiba, hogy az ő véleményök szerint a mythologiai eszmék behatásából származtassák a parthengenesis tanát.

3. Szorosan összefügg ezzel az ó-szövetség végén uralkodó rabbinisztikus eschatologia, a zsidó apokalyptika és az ezek szellemében kiburjánzó ó-szövetségi apokrif irodalom.

Ezen »ó-szövetségi« (zsidó) apokrif irodalom termékeinek egy része már új-szövetségi időben keletkezett vagy kapott újabb, keresztény toldalékokat, átdolgozást; ilyenek főképen: *Ascensio Isaiae* (csak aethiop nyelven maradt fenn — egész szövegében — származik a Kr. ut. I. századból, a keresztény toldások is az I. század végéből és a II. századból; köztök sz. Péter, martyrium-ának felemlítése is!),¹ *Αἱ Διαθήκαι τῶν ἑβ' Πατριάρχων* (görög, latin és örmény nyelven, Kr. ut. I. századból, a keresztény átdolgozás a II. század második feléből)² »Σιβυλλιακοὶ Χρησμοί«³ (Oracula Sibyllina az I—II. könyv zsidó és keresztény kézből a Kr. ut. III. század második feléből, a III. könyv a Kr. el. II. századból zsidó kézből, a IV. könyv szintén zsidó kézből Kr. ut. 80. év körüli időből, az V. könyv is zsidó kézből a Kr. ut. II. század első feléből, a VI—VIII. könyv keresztény kézből a III. századból,⁴ a XI., XIV. könyv zsidó kézből a III.

¹ Bardenhewer i. m. II. köt. 646. l.; E. Schürer, Geschichte des jüd. Volkes III. kiad. III. köt. (Leipzig, 1898.), 280—5. l.

² U. o. 647—8. l.: Schürer i. m. III. k. 252—62.; Gallandius, Bibliotheca I. k. 195—240. l. — A »Test. XII. Patr.«-ban a parthengenesis-re ezen mondat (Test. XII. Patr. XI. 19.) vonatkozik: »Ἀκούσατε, τέκνα μου καὶ ἔν ἐιδον ἐν πνίον . . . καὶ εἶδον, ὅτι ἐκ τοῦ Ἰουδα ἐγεννήθη παρθεύς, ἔχουσα στολήν λευκὴν καὶ ἐξ αὐτῆς προήλθεν ἄμωγος ἄμωγος« (= »immaculatus agnus«). Gallandius i. m. I. k. 236. l.

³ Bardenhewer i. m. II. k. 651—6. l.: Schürer i. h. 421.—450. l.

⁴ Az »Oracula Sibyllina«-nak a XIX. századig csak I—VIII. könyveit ismerték, de Angelo Mai bíbornok felfedezett egy újabb négy könyvre osztott töredéket, melynek könyvei XI—XIV. számokat viselnek, de hihetőleg nem az előbbi (I—VIII.) gyűjteménynek kiegészítő részét, hanem egy más felosztású oraculum-gyűjteménynek befejező részletét képezték.

száz
száz
zad
szin

sába
birt
nek
az
gene
más
apol

és i
nyoz
cula
jegy
»As
part
és sz
elbe
a vé
nak,

versu
(270.
nak
A Si
Vete

A »
idézi
est v
mise
V. ö

századból, a XII., XIII. könyv keresztény kézből a III. század második feléből,¹ *Psalterium Salomonis* (Kr. el. I. századból, de a 19., utolsó psalmus-óda keresztény kézből, valószínűleg a III. századból származott).²

Részletesen ezen ó-szövetségi apokrifeknek tárgyalásába itt belebocsátkozni nem kívánok; főleg azért, mert biztos korhatárt ezen apokrifok keresztény jellegű részleteinek eredetére megállapítani eddig még nem sikerült és így az általam szem előtt tartott cél: t. i. hogy a parthenogenesis-nek ismeretét az őskeresztény korban az iratok egymásutánjában, fokról-fokra, bemutassam, nem volna ezen apokrifek tárgyalásával elérhető.

Amennyiben ezen ó-szövetségi apokrif könyvek anyagát és irodalmát ezen rezultátumom elérése végett áttanulmányoznom szükséges volt, mégis ide iktatom, hogy az »Oracula Sibyllina« és a »Psalterium Salomonis«-nak alant a jegyzetben idézett helyein kívül (III. századból), csakis az »Ascensio Isaiae« c. 11. v. 2—18. alatt találtam egy a parthenogenesist tartalmazó, magát Jézus szüzi fogantatását és születését részletesen és pedig az evangeliumoktól eltérően, elbeszélő szöveget, amelynek kora iránt azonban igen eltérők a vélemények. Hennecke³ ezen részletet a II. századból valónak, Bardenhewer⁴ és Charles⁵ az I. századból valónak tart-

¹ A parthenogenesis-nek nyomai a VIII. könyvben vannak: versus 270., 277., 457—473., ahol Mária »παρθένος ἄγνή«-nak neveztetik (270., 278. v.) vagy csak »παρθένος«-nak (462. v.) vagy »παρθένος Μαρία«-nak (457. v.), Jézus születése pedig: »παρθενικοί τοκετοί«-nak. — A Sibyllinák egész görög és latin szövegét lásd: Gallandius, Bibliotheca Veterum Patrum, I. kötet, Velence 1765., 335—399. l.

² Bardenhewer i. m. II. k. 645. l.; Schürer i. m. 150—6. l. — A »Ps. Sal.«-nak 19-ik ódájából Lactantius (Div. Instit. IV., 12, 3.) idézi ezen mondatot: »Salomon in ode undevicesima ita dicit: *infirmatus est uterus virginis et accepit fetum et gravata est et facta est in multa miseratione mater virgo.*« Több nem is ismeretes a 19. psalmus-ból. V. ö. Bardenhewer i. h.

³ E. Hennecke, Neutestl. Apokryphen (Textbuch) 292. l.; Handb. 325. l.

⁴ Bardenhewer i. m. II. k. 647. l.

⁵ Charles, The Ascension of Is., X. 2. IV. l. Charles a XI. 2—18. részletet a Protev. Jac. és Ignác ep. ad. Eph. forrásának nézi.

ják, míg *Dillmann* és *Schürer*¹ ezen részletet, valamint a c. 3 v. 13 — c. 4. fin. részletet (szól Krisztus eljövételéről, az apostolok prédikálásáról 3, 13 — 3 fin., Nero üldözéséről és egynek a 12 közül való mártiromságáról Nero alatt, 4, 1—4 fin.) II. századnál későbbi, pontosan még nem határozható időből származtatják.

A c. 11. v. 2—18. részlet *Charles*² angol és *Hennecke* német fordítása után így hangzik³ (a fordítást *Hennecke* hihetőleg az ethiop után készítette, én elsősorban szem előtt tartom itt *Charles*-nak az ethiop eredeti után készült hű, angol fordítását):

»(2.) És én valóban láttam egy asszonyt Dávid prófétának családjából, Mária nevűt, egy szűzet, és ő el volt jegyezve egy férfinak, József nevűnek, egy ácsnak, és ő szintén az igaz Dávidnak magvából és családjából volt Juda Bethleheméből. (3.) És ő (József) osztályrészéhez jutott. És mikor ő (Mária) el volt jegyezve, ő viselősnak találtatott (»was found with child«) és József, az ács, el akarta bocsátani. (4.) De a Lélek angyala megjelent e világban, és annakutána József nem bocsátotta el őt (Máriát), hanem megőrizte (»but kept Mary«) Máriát, és nem árulta el ezen dolgot senkinek. (5.) És ő nem közeledett Máriához, hanem megőrizte őt, mint egy szent, bár viselő, szűzet. (6.) És ő nem lakott vele két hónapig. (7.) És két hónap múlva, a napokban, midőn József az ő házában. volt és Mária az ő felesége, de ketten egyedül, (8.) megtörtént ekkor, mikor egyedül voltak, hogy Mária hirtelen odanézett szemeivel és látott egy kis szopós gyermeket és ő megijedt. (9.) És miután megijedt, az ő méhe úgy találtatott, mint egykoron, mielőtt ő fogant. (10.) És mikor az ő férje azt mondá neki: »Mi ijesztett meg téged?« az ő szemei kinyíltak és látta a kis-

¹ *Schürer* i. m. III. k. 282. l.

² R. H. *Charles*, *The Ascension of Isaiak*, London 1900. 75—78. l.

³ *Hennecke* i. m. (Textbuch) 304. l. Görög (eredeti) szöveg nincs ezen részletről, csak aethiop fordítás; az ó-szövetségi részletek eredeti nyelve hihetőleg a zsidó volt, a keresztény toldalékoké a görög: a 3, 13.—4, 4. meg is van görög nyelven.

dedet és magasztalta Istent, mivel Isten eljött az ő osztály-részébe. (11.) És egy szózat jött hozzájuk: »Senkinek se beszéljétek el ezen látomást.« (12.) És a kisedre vonatkozó történet elhíreszteltetett Bethlehemben. (13.) Némelyek mon-dák: »A Szűz Mária szült egy gyermeket, mielőtt két hóna-pos házas volt.« (14.) És sokan mondák: »Ő nem gyermeket szült, sem nem ment fel hozzá bába, sem nem hallottuk a fájdalom-kiáltásokat. És ők mind el voltak vakítva őt illető-leg, bár tudtak ő róla, de nem tudták, honnét jött ő. (15.) És ők őt vették, és eljöttek Názáretbe Galileában. (16.) És én láttam, ő Ezekias és Josab fiam, és én kijelentem a többi prófétáknak is, kik itt állanak, hogy ő minden mennyeknek és minden fejedelemnek és minden isteneknek a világon el volt rejtve. (17.) És én láttam: Názáretben ő szopott, mint egy szopós gyermek, és amint az szokás, azért, hogy fel ne ismertessék. (18.) És midőn felnőtt, ő nagy jeleket és csodá-kat tett Izrael és Jeruzsálem földjén. (19.) És azután az ellenfél (ördög) megirigyelte őt és fellázította Izrael fiait ő ellene, nem tudván, kicsoda ő, és ők kiszolgáltatták őt a királynak, és keresztre feszítették őt, és ő leszállott a Hades angyalához.¹ (20.) Jeruzsálemben valóban láttam őt keresztre feszítve egy fán (21.) és hasonlóképen a harmadik nap után ismét feltámadni és napokig visszamaradni.«

Ezen szövegnek íróját *Charles* (i. m. XLIX. l.) doketa irányzatának véli a »virginitas in partu« leírása után ítélve, de ez kétségtelennek nem mondható.

Annyi látható az idézett szövegrészletből, hogy az Ascensio Is. ezen részlete (XI. 2—18.) a »Protevangeli-um Jacobi«-nak (c. 8., 9., 11., 12., 13., 15., 17.) átdolgozásából származik és így, mivel a Protevangeli-um maga is csak a II. század elejéről vagy közepéről való, az »Ascensio Isaiae«-nak ezen betoldása még ennél is újabb korú részlet;² ha csak a kölcsönös viszonyt meg nem fordítjuk (így *Charles*

¹ Az ethiopban csak »angyal« van, de a görög legenda szövegé-ben ez áll: »πρὸς τὸν ἄγγελον τοῦ ἔδου.« *Charles* i. m. 78. l.

² *Zahn*, Forschungen, VI. k. 312. l. 1. j.

XLIV. 1.) vagy pedig közös, régebbi forrást nem tételezünk fel.

4. Nem vehettem végre szakszerű tárgyalás alá a *Talmud*-nak a parthenogenesisre vonatkozó helyeit sem, mert a *Talmud* az őskereszténység keretén kívül esik úgy jellegére (zsidó vallási mű), mint túlnyomó anyagának korára nézve (a *Talmud* legrégibb részét: a »*Mischna*« *מישנה* nevű zsidó törvénykönyvet, Rabbi Juda ha-Nasi vagy ha-Kadosch a II. század végén szerkesztette a Kr. ut. 70—200. év közt élt és névszerint idézett rabbi-knak véleményeiből.)

Mivel mégis a zsidóság, minden fantasztikus újítási hajlandósága mellett, sok konservativizmust is gyakorol a régi, hagyományos vélemények megőrzésében, azért nemcsak a *Mischna* és a *Tosephta*, hanem a szorosan vett *Talmud* (a *Gemara*) és a *Midraschim*¹ is számbavehető, bár nem teljesen megbízható, forrás a zsidóságnak az I. és II. században való vallási felfogásának megismeréséhez.

A parthenogenesisre vonatkozólag a talmudi iratokban foglaltatik azon rágalom, hogy Üdvöztőnk Máriának egy Pandera vagy Panthera (*Πάνθηρα, Πανθήρας, פנדרה, פנתרה* nevű emberrel (katona) való házasságelőtti viszonyából származott volna; és ezért Jézust rendesen: »Ben-Panthera«-nak

¹ A *Talmud* (*תלמוד*) = tanítás generikus név gyanánt is szerepel; de helyesebb és tudományosabb azt mondani, hogy a talmudi iratok ezek: 1. *Mischna*, 2. *Tosephta* (*תוספתא* = adalék), 3. *Talmud* (ez kétféle: jeruzsálemi vagy palesztinai és: babyloni). Ezen »*Talmud*«-ot később »*Gemara*«-nak *גמרה* = befejezés) is nevezték. A jer. *Talmud* a IV. században, a bab. *Talmud* az V—VI. században készült). — A *Tosephta* a III. századból való; de részben régibb anyagot ölel fel, mint a *Mischna*, vagy pedig pontosabb szövegezésben közli a *Mischna* által is idézett régibb tekintélyeket. Lásd a talmudi iratokról kimerítően: E. *Schürer*, *Geschichte d. jüd. Volkes* I. k. 111—137. l.; *Hennecke*, *Neutl. Apokr.* — A *Midraschim* (*מדרשים* = kommentárok) már kívül állanak a talmudi iratokon, de egy részüök (*mechilta*, *siphra*, *siphri*) egykorúak a *Mischna*-val és forrásai a *Talmud*-nak. *Schürer* i. m. 138. é. k. l. — A rabbinisztikus irodalom 4 főcsoportja: 1. talmudi iratok, 2. *midraschim*, 3. *targumim*, 4. történeti művek.

vagy »Ben-Stada«-nak nevezik. Nevezetes, hogy Celsus is az ő »*Λόγος ἀληθῆς*« iratában (178. é. körül) már említi a Panthera nevű katonát (*στρατιώτης*), amely rágalmat *Origenes* (*Κατὰ Κέλσου* I., 32—40. M. S. Gr. XI. 719—35.) visszautasít.¹ A »Stada« néven a talmudi könyvek Jézus anyját nevezik, kit rendszerint Mirjam-nak hívnak; Józsefet pedig: Paphos ben Jehuda néven szokták megnevezni. Jézus nevei tehát a talmud-i könyvekben: ben Pandera, ben Stada, ben Paphos, (néha: ben Stara, ben Sotera, a »Stada« alatt néha férfit értenek.) A »Toledoth Jeschu« című történeti mesében (Jézusról szól) már Józsefet nevezik »ben Pandera«-nak és őt hol Jézus édes atyjának, hol természetes (törvénytelen) atyjának. (Hennecke i. m. 53. l.)

Ezen Pandera-mesét említik a talmudi könyvek a következő helyeken:

bab. Schabbath 104^b és: Sanhedrin 67^a

bab. Chagiga 4^b

pal. Chagiga 77^d és: pal. Sanhedrin 23^c

pal. Sukka 55^d és: bab. Sukka 56^b

Tosefta Schabbath XII. és pal. Schabbath 13^d és: bab. Schabbath 104^b

pal. Sanhedrin 25^{ed} és: bab. Sanhedrin 67^a

Jellemző például a bab. Schabbath (babyl. Talmud 2. seder 1. tractatus) 104^b és bab. Sanhedrin (b. Talm. 4. seder 4. tract.) 67^a:

¹ E. Hennecke, Neutl. Apokr., Handbuch, 51—71., 98. l.; *Zahn*, Forschungen VI. k. 267. l. — *Zahn* ez utóbbi helyen felhívja a figyelmet Epiph., Haereses 78., 7—8-ra, ahol Epiphanius, Hegesippus-ra és a zsidó »παράδοσις«-ra hivatkozva azt állítja, hogy Józsefnek fivére Klopas volt (v. ö. Eus. III. 11, 2.) és mindkettőnek atyja volt Jákob, kinek mellékneve »Πάνθηρ« volt. Másrészt arra is utal *Zahn*, hogy 800—813. körül Epiphanius nevű szerzetes megírta Mária életét, melyben (alex. Cyrillus-ra való hivatkozással) azt állítja, hogy Mária atyjának: Joachimnak atyja Barpanther, ennek atyja pedig Panther volt volna. *Zahn* szerint ebből az világos, hogy Jézus rokonságában volt valamely »Panther« nevű egyén, és hogy Hegesippus már tudott a zsidók által szórt rágalomról és épen azért említette fel ezen adatot. Az azonban ki van zárva, hogy a keresztények (Hegesippus, Epiphanius, Cyrillus, Epiph. mon.) ezen »Panthera« nevet a talmudi meséből vették volna át.

»Ben Stada, azaz Ben Pandera. Mondá Rabbi Chisda: A férj volt Stada, a csábító férfi Pandera. Vagy mások szerint: A férj volt Paphos ben Juda, az ő anyját pedig Stada-nak hívták. De hiszen az ő anyja Mirjam, a női hajfodrozónő (m'gaddla, összetévesztése magdalai Máriának az Üdvözítő anyjával)? Hiszen ezért hívták is Stada-nak, mint Tumbeditha-ban mondani szokás: Fajtalankodott ez (s'tath da) férje ellenére.«¹

Látható, milyen zagyva összekavarása a halvány sejtelemként ismert történeti neveknek és eseményeknek. A »Pandera« katona meséje egyébként hihetőleg egy másik Mirjam-mal való összetévesztésből vagy szándékos azonosításból eredt: a pal. Sukka 55^d és a bab. Sukka 56^b említenek ugyanis egy Mirjam-ot, Bilga pap leányát, ki Antiochus Epiphanes betörésekor (170. é. Kr. el.) egy pogány katonához (στρατιώτης) ment nőül, amiért a Bilga nemzetiség a templomi szolgáltnál alsóbb helyre soroztatott. (Hennecke i. m. 53. l.)

Hennecke nyíltan kimondja abbeli véleményét, hogy a talmudi iratoknak Jézusra és Máriára vonatkozó megjegyzései csak eltorzításai annak, amit a keresztény egyház christológiájáról felületesen tudtak vagy hallottak. A zsidók régi felfogását a parthenogenesis-sel szemben a Jézus korabeli zsidók azon felfogása tükrözi vissza, amelyet az evangelisták is említenek, (Máté 13., 55.; Márk 6., 3.; Ján. 6., 42.) t. i. hogy Jézus Józsefnek törvényes és test szerinti fia. A későbbi zsidók a parthenogenesis hallatára már nem ezen természetes felfogáshoz nyultak vissza, amellyel való hagyományi folytonosságuk megszűnt, hanem egyszerűen torzképet csináltak a parthenogenesis-ből. Így tettek már a zsidók Celsus idejében. A törvénytelen származás gyanuja keletkezésének, Józsefet is aggasztó, lehetőségét Máté elbeszélése (Máté 1., 19–20.) is feltételezi.

A későbbi zsidók azután mindjobban kiszínezték e gyanut váddá és rágalommal, aminek superlativusát a korai középkorban keletkezett *Toledoth Jesu* (ספר תולדות ישו) könyvnek aljas, gyalázkodó meséiben láthatjuk.

¹ E. Hennecke i. m. 51. l.

És ilyen zagyva, szégyenletes és minden történeti tudást arcul ütő rágalmat *Häckel*, a »Welträthsel«-ben mint biztos tényt idéz.¹

Térjünk már most át az őskeresztény irodalom átkutatására.

B) A parthenogenesis nyomai az I. század íróinál.²

1. Pál apostol levele a galatákhoz.

Cod. N

Vulgata.

IV.⁴ Ὅτε δὲ ἦλθεν τὸ πλη-
ροῦμα τοῦ χρόνου, ἐξαπέστειλεν
ὁ θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ γενό-
μενον ἐκ γυναικὸς, γενόμενον
ὑπὸ νόμου,³...

IV.⁴ At ubi venit, plenitudo
temporis, misit Deus filium
suum factum ex muliere, fac-
tum sub lege,⁴...

¹ E. *Häckel*, *Welträthsel*, 1903. évi kiadás (Volksausgabe 48—67. Taus.), A. Kröner, Stuttgart, 131—2. l. Itt *Häckel* megemlítve (neki nem jól álló theologiai tudálékossággal) az apokrif evangeliumokat, azt állítja, hogy ezen apokrif iratok egyike (zárójelben Celsus-t idézi) említi fel először a Pandera-estet. Szegény *Häckel*! nem is tudja, mi fán teremnek az »apokrif« evangeliumok, és ő mer hivatkozni rájuk (pedig egyik újszövetségi apokrif sem említi a Pandera-mesét) és pedig mint döntő bizonyítékra a Boldogságos Szűz tisztelete (»Unbefleckte Empfängniss« cím alatt írja a gyalázkodó sorait) ellen. Ehhez közeljáró vakmerő és aljas módon újabb időben csakis M. de *Jonge* izr. író mert írni: »Jeschuah, der klassische jüdische Mann« című munkájában (Berlin, 1904.), amely Jézus beszédeit, tetteit izetlen és káromlásszámba menő kommentárokkal kíséri, a Boldogságos Szűzet »ein Frauenzimmer, wie alle anderen Jüdinnen« néven nevezi, de ezen író legalább nem bántja a Bold. Szűz női becsületét, hanem csak sz. József rendes hitvesének tekinti a Bold. Szűzet, és Jézust és »testvéreit« az ő gyermekeinek. I. m. 36—38. l.

² Az alábbiakban az új-szövetségi kánoni könyvekből idézendő szövegeket mindig a »Sinaiticus Graecus« (Cod. Aleph. N) fogom közölni (átírva modern kurzív betűkkel és írásjelekkel), de jelezni fogom a főbb más codex-ek lényeges variánsait is.

³ A. F. C. *Tischendorf*, *Novum Testamentum Sinaiticum*, Lips. 1863. 80*. l. (membrana exterior), 4. col., 7—13. sor. — A galatákhoz írt levelet *Belser* (Einleitung, 407—9. l.) 46—58. évek közti időből, *Zahn* (Einleitung I. Leipz. 1906. 138—9. l.) 52—58. évek közti időből, *Harnack* (Chronologie I. k. 717. l.) 52. év utáni időből származtatja.

⁴ A Vulgata szövegét itt és alább Fr. *Brandscheid* (*Novum Test. Graece et Latine, editio critica altera*, Frib. Brig. 1901.) után fogom idézni, mely a VIII. Kelemen-féle latin szöveget közli változtatás nélkül.

Dr. Hanuy F.: A parthenogenesis első nyomai.

2. Pál apostol I-ső levelé a korinthusiakhoz.

Cod. S¹

Vulgata.

XV.⁴⁷ Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος
ἐκ γῆς χοϊκός, ὁ δεύτερος ἄν-
θρωπος ἐξ οὐρανοῦ.²

XV.⁴⁷ Primus homo de
terra, terrenus; secundus
homo de coelo, coelestis.

3. Pál apostol levele a rómaiakhoz.

Cod. S³

Vulgata.

I.³ περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ
γενόμενου ἐκ σπέρματος Δαυεὶδ
κατὰ σάρκα.⁴

I.³ de filio suo, qui factus
est ei ex semine David se-
cundum carnem.

Mind e három helyen szent Pál megérinti a hitvallás harmadik ágazatának *anyagát*, sőt e tekintetben *Lütgert*⁵ odáig megy, hogy I. Cor. 15., 47.-ben (fenti 2. sz. a. hely) sz. Pál egyenesen a parthenogenesist fejezi ki más szavakkal és burkoltan.

De *alakilag* semmiképen sem mondhatók e szavak a symbolum 3. ágazatából vett idézetnek, sőt arra való világos remniscentiának sem.

Annyi azonban mindenesetre mondható, hogy ezen három levél-szöveg egyike sem mond ellen a partheno-

¹ Tischendorf i. m. 74*. l. (membr. ext.), 2. col. 5—8. sor. — Belser (i. m. 447. l.) a I. Cor. írásának idejét 56. évre (hely: Ephesus) teszi, Zahn (i. m. I. köt. 186. l.) 57. évre, Harnack pedig (Chronologie I. köt. 186. l.) 57. évre, Harnack pedig (Chronologie I. köt. 717. l. 57—59. évre teszi.

² A *codex C* (párisi, unicalis, V. század) az οὐρανοῦ szó után még hozzáteszi: ο καὶ ἐξ οὐρανοῦ ὁ κύριος = »secundus homo ex coelo Dominus = Vulg. »sec. h. ex coelo coelestis«. Lásd Tischendorf i. m. LII. l. 2. hasáb.

³ U. o. 62. l. (membr. int.), 1 col. 8—11. sor. — Belser (i. m. 483. l.) szerint a rómaiakhoz írt (Korinthusból) levél 58. évből, Zahn szerint (i. m. I. k. 310. l.) szintén az 58. évből, Harnack (i. m. I. k. 717. l.) szerint pedig 53—4. évből származik.

⁴ Csaknem azonos ezen idézettel a II. Tim. 2, 8, valamint a Rom. 9, 4. 5. is, ahol (Rom. 9, 4—5) ez áll: (4) »qui sunt Israëlitaе, quorum adoptio est filiorum et gloria et testamentum et legislatio et obsequium et promissa: (5) quorum patres et ex quibus est Christus secundum carnem (»καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα«), qui est super omnia Deus benedictus in saecula. Amen.« — A fenti (Rom. 1, 3.) helyének jelentőségéről v. ö. alább sz. Ignác efezusi leveléhez: a jegyzetet (»ex semine Dávid«).

⁵ Lütgert, Der Mensch aus dem Himmel (Greifswalder Studien 1895. é. 207. l.) idézve: Kattenbusch: Das apost. Symbol II. köt. 576. l.

genesisnek, sőt inkább mutat a parthenogenesisre (Gal. 4., 4.: »ἐκ γυναικός«), mintsem egy apától természetes módon való származásra, mert emberi apáról említés téve nincsen. Ezt a Gal. 4., 4. alatti (ἐκ γυναικός) helyre nézve Zahn¹ és Zöckler² is kifejezetten elismerik.

¹ Zahn, Das apost. Symbol, 64. l.: »Paulus sagt hier nicht »von einer Jungfrau geboren«, sondern »geboren aus einem Weibe.« Jenes wäre aber auch sehr übel angebracht gewesen, denn er hatte hier nicht den Unterschied des Sohnes Gottes von anderen Menschen hervorzuheben, sondern die Gleichheit seiner Stellung und Lage mit der Stellung derjenigen, welche er erlösen sollte, zunächst, der unter dem Gesetz und seinem Fluch stehenden Israeliten. Um so gebieterischer fördert die Frage Antwort: Warum nennt Paulus hier nur die Mutter, da es doch offenbar für die Unterstellung Jesu unter das mosaische Gesetz, warum es sich dem Zusammenhang nach handelt, viel entscheidender war, dass er als Sohn eines israelitischen Mannes geboren wurde und aufwuchs? Doch wohl darum, weil im Denken des Paulus neben dem himmlischen Vater Jesu für Joseph als seinen Erzeuger kein Raum war.« — Zahn szerint tehát sz. Pál a parthenogenesis tanát ismeri, azt vallja. Zahn (i. m. 63. l.) ugyanezt mondja János evangelistáról is, ő a János-evang. 1, 13-ban (οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ θεοῦ ἐγεννήθησαν) allegorikus és erkölcsi alkalmazását látja annak, ami Jézusban valósággal és physice megtörtént (παρθενογέννησις), a hit által lett »Isten fia«-ra (τέκνα θεοῦ Joa. 1, 12.). — Hogy az »ἐκ γυναικός« kifejezésből semmiesetre sincs joguk a parthenogenesis ellenfeleinek, Jézusnak Máriától való természetes származása mellett, érvet kovácsolni, az világos abból is, hogy a »Constitutiones Apostolorum« szerzője is a Const. VII. 36-ban közölt imában Krisztusról először (c. 36. v. 2.) azt vallja, hogy: ὥς δι' ἡμᾶς γενεῶν ἐπέστη τὴν διὰ γυναικός (= miként türte el azt, hogy asszonytól szülessék), majd alább (c. 36. v. 6.) ugyancsak Krisztusról azt mondja: τὸν πρωτότοκον πάσης κτίσεως, τὸν θεὸν λόγον καὶ ἀνθρώπου τὸν ἐκ Μαρίας γεννηθέντα μόνον δίχα ἀνδρός (= »minden teremtmények elsőszülöttjét, az Istent és Igét és embert, aki egyedül Máriától, férfi nélkül, született«). A Constitut. Ap.-nak VII. könyve a IV. század végén Syriában keletkezett a Didache kibővítéséből; de valószínű az, hogy az imént idézett ima és a VII. 41. alatt közölt teljes symbolum szövegei már kész formulákként a »Constitutor« által felhasználtattak; ezen symbolum-szövegre nézve Kattenbusch-nak az a véleménye (Das Apost. Symbol, I. k. 262., 383. l.), hogy az Lucianus antiochiai schismatikus püspöknek (275–303), samosatai Pál tanítványának és Arius mesterének, symboluma volt.

² Zöckler a PRE³ XI. kötetében (»Maria« címszó alatt 11. l.) magáévá teszi Zahn véleményét, sőt tovább menve a parthenogenesisist

4. Apostolok cselekedetei.

Cod. S¹

XIII.²² καὶ μεταστήσας αὐ-
τὸν ἡγειρεν τὸν Δαυεὶδ αὐτοῖς
εἰς βασιλέα, ᾧ καὶ εἶπεν μαρ-
τυρήσας· Εὗρον Δαυεὶδ τὸν
τοῦ Ἰεσσαί, ἄνδρα κατὰ τὴν
καρδίαν μου, ὃς ποιήσει πάντα
τὰ θελήματά μου. ²³ Τούτου
ὁ θεὸς κατ' ἐπαγγελίαν ἡγάγεν
τῷ Ἰσραὴλ σωτῆρα Ἰησοῦν,...

Vulgata.

XIII.²² Et amoto illo (pó-
told: Saulo rege), suscitavit
illis David regem, cui testi-
monium perhibens, dixit: In-
veni David filium Jesse, virum
secundum cor meum, qui fa-
ciet omnes voluntates meas.
²³ Huius Deus ex semine se-
cundum promissionem eduxit
Israel (helyesebben: Israeli)
salvatorem Jesum,....

Ezen helynek értéke egyenlő a rómaiakhoz írt levélből
fent idézett hely (Rom. 1., 3.) értékével; bővebb fejtegetés
tehát mellőzhető.

5. Kelemen római püspök (I.) levele a korinthusiakhoz.³

XXXII.² Ἐξ αὐτοῦ ³ γὰρ
ἱερεῖς καὶ λεῦται πάντες οἱ
λειτουργοῦντες τῷ θυσιαστη-
ρίῳ τοῦ θεοῦ· ἐξ αὐτοῦ ὁ
κύριος Ἰησοῦς τὸ κατὰ σάρκα.⁴

XXXII.² Ab illo enim orti
sunt sacerdotes omnes et
levitae, qui altari dei deser-
viunt; ab illo dominus Jesus
secundum carnem;⁵ . . .

látja ő sz. Pálnak Jézus születését érintő ezen helyein is: I. Cor. 15, 47.
(... ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ); II. Cor. 8, 9. (... ὅτι δι' ὑμᾶς
ἐπτόχευσεν πλούσιος ὢν κτλ), Phil. 2, 7. (... ἀλλὰ ἑαυτὸν ἐκένωσεν μορφῇ
δοῦλου λαβών κτλ). Ezen utóbbi két hely csak közvetve fejezi ki a
parthenogenesist t. i. amennyiben Jézus Krisztusról, mint »praeexistens«
isteni személyről beszélnek, aki önszántából és szeretetből és alázatossá-
ból lett emberré; ezen »praeexistencia Christi Dei«-ből ugyanis az követ-
kezik, hogy ily isteni »személy« nem származhatott természetes módon,
mert nem létet és személyiséget, hanem emberi természetet (testet, lelket)
akart felvenni, tehát nem nemzésre (ennek terméke az ember, egy
új személy), hanem megtestesülésre (ennek terméke: az emberi termé-
szetnek egyesülése az isteni személlyel: az Isten-ember) volt szüksége.

¹ Tischendorf i. m. 108. l. (membr. int.) 2. col. 42—48., 3. col.
1—6. sor. — A cod. C. (párisi cod.) a 23. v. »τοῦτο ὁ θεός« szavaihoz
hozzáteszi még: »ἀπὸ τοῦ σπέρματος«, és épen ez adja ki a Vulgata
által, de a görög contextus által is követelt értelmet; és csakis így
lehetett a fenti szövegekhez parallel helynek tekintenem. Az »Ap.
Cselek.«-nek megírásai idejét Belser (i. m. 127. l.) a 63. évre, Zahn (i. m.
II. k. 441. l.) 75. év körüli időre teszi.

Ezen szövegben Pál apostolnak a rómaikhoz írt leveléből fent közölt idézetek (Rom. 1, 3.; 9, 5) visszhangjára (»κατὰ σάρκα«) találunk, amely mint amazok nem fejezi ki ugyan a parthenogenesist, de azt nem ellenzi, és mindenestre Jézus származását, tehát a symbolum 3. ágazatának fő motivumát közlelről érinti.

III. Térjünk át most a II. század íróira és vizsgáljuk át, tárgyunkra nézve, irataikat.

1. Ignác antiochiai püspök levele az ephesus-iakhoz.¹

VII.² Εἷς ἱατρός ἐστίν, σαρκικός τε καὶ πνευματικός, γεννητός καὶ ἀγέννητος, ἐν σαρκὶ γενόμενος θεός, ἐν θανάτῳ ζωὴ ἀληθινὴ, καὶ ἐκ Μαρίας καὶ ἐκ θεοῦ, πρῶτον πάθητος καὶ τότε ἀπαθής, Ἰησοῦς Χριστός ὁ κύριος ἡμῶν.³

VII.² Medicus autem unus est, et carnalis et spiritualis, genitus et ingenitus, in carne existens deus, in morte vita vera, et ex Maria et ex deo, primum passibilis et tunc impassibilis, Jesus Christus dominus noster.³

² Kelemen (I. levelét), O. Bardenhewer (Geschichte der altkirchl. Litteratur I. köt., Freib. 1902., 102. l.) 96—8. évekre, Harnack (i. m. I. k. 255., 718. l.) 93—95. (esetleg 96—7.) évekre, Ch. Th. Coutwell (A litterary history of early christianity I. köt., London, 1893. 30. l.) 95—96. évekre teszi. Ezen Kelemen-levelet a mai kritika hitelesnek ismeri el és valóban Kelemen római püspöknek († 101.) tulajdonítja; ilyen véleményen vannak az előbb idézett írók (Funk, Harnack, Crutwell) is.

³ Az »αὐτοῦ« (»illo«) alatt a contextus szerint Jákob (Israel) értendő, akitől származott a 12 israéli törzs és így tőle származtak Levi ivadékai (papok, leviták) és Juda ivadékai (Dávid, Jézus) is. Máriának Levi törzséből való származását először állítja: Test. XII. Patriarcharum. V. ö. E. Schürer, Geschichte d. j. V., III. kiad. III. k. 257—8. l.

⁴ F. X. Funk, Patres Apostolici. I. köt. (Tübingen, 1901.) 138. l. — Az apostoli atyák műveiből idézendő szövegeket úgy a görög eredetit, mint a latin fordítást Funk ezen kiadása után fogom idézni.

⁵ Funk i. h. 139. l.

¹ Ignác antiochiai püspök hét levelet írt és pedig, időrendi sorrendben, ezeket: 1. az ephesus-beli hívekhez, 2. a magnesia-beli hívekhez, 3. a tralles-i hívekhez, 4. Róma város híveihez (ezt a 4. levelet Smyrnából írta, midőn mint fogoly, Rómába való útjában, Smyrnában tartózkodott), 5. a philadelphia-beli hívekhez, 6. a smyrna-i hívekhez és 7. Polycarpus smyrnai püspökhöz (ezen 3 utóbbi levelet, Róma felé folytatott további útjában, Troas városból írta). A levelek megírásának

XVIII.² Ὁ γὰρ Θεὸς ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ἐκνοσηθήθη ὑπὸ Μαρίας κατ' οἰκονομίαν Θεοῦ ἐκ σπέρματος μὲν Δαβὶδ, πνεύματος δὲ ἁγίου· ὃς ἐγεννήθη καὶ ἐβαπτίσθη, ἵνα τῷ πάθει τὸ ὕδωρ καθαρῶσιν.¹

XIX.¹ Καὶ ἔλαθεν τὸν ἄρχοντα τοῦ αἰῶνος τούτου ἡ παρθενία Μαρίας καὶ ὁ τοκετὸς αὐτῆς, ὁμοίως, καὶ ὁ θάνατος τοῦ κυρίου· τρία μυστήρια κραυγῆς, ἅτινα ἐν ἡσυχίᾳ Θεοῦ ἐπορεύθη.³

XX.¹ Ἐὰν μὴ καταξιώσῃ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῇ προσευχῇ ὑμῶν καὶ θέλημα ἢ, ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλιδίῳ, ὃ μέλλω γράφειν ὑμῖν, προσδηλώσω ὑμῖν, ἧς ἡρξάμην οἰκονομίας εἰς τὸν καινὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν Χριστόν, ἐν τῇ αὐτοῦ πίστει καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀγάπῃ, ἐν πάθει αὐτοῦ καὶ ἀναστάσει.² μάλιστα ἐὰν ὁ κύριός μοι ἀποκαλύψῃ, ὅτι οἱ κατ' ἄνδρα κοινῇ πάντες ἐν χάριτι ἔξ ὀνόματος συνέρχονται ἐν μιᾷ πίστει καὶ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ,

XVIII.² Deus enim noster Jesus Christus in utero gestatus est a Maria iuxta dispensationem dei ex semine quidem David, spiritu autem sancto; qui natus est et baptizatus, ut passione aquam purificaret.²

XIX.¹ Et principem huius mundi latuit Mariae virginitas et partus ipsius, similiter et mors domini; tria mysteria clamoris, quae in silentio dei patrata sunt.⁴

XX.¹ Si me dignatus fuerit Jesus Christus propter orationem vestram et voluntas sit, in secundo libello, quem scripturus sum vobis, persequar, quem incepi, sermonem dispensationis spectantis ad novum hominem Jesum Christum, quae est in eius fide et in eius charitate, in passione ipsius et resurrectione;² maxime si dominus mihi revelaverit, quod vos ad unum omnes nominatim per gratiam convenitis in una fide et in

idejére csak annyit tudunk, hogy közvetlen halála előtt írta meg a leveleket, mert Rómába érve a vadállatok elé vettetett az amphitheatrumban (Colossaeum) és pedig még Traján császár uralkodása (98—117. é.) idejében. Bardenhewer (i. m. I. k. 119., 142. l.) és Funk (Patrum Apost. op., I. k. LVIII.) tartózkodnak pontosabb időmeghatározástól, Harnack (i. m. I. k. 406., 719. l.) 110—117. évek közti időre teszi megírásuk idejét, Crutwell (i. m. I. k. 74.) 110 körüli időre, Jean Réville (Les origines de l'épiscopat, Paris, 1894. 447. l.) 113—115. évekre.

² Funk i. m. I. k. 218. l.

³ Funk i. h. 219. l.

¹ Funk i. h. 226., 228. l.

² U. o. 227., 229. l.

³ U. o. 228. l.

⁴ U. o. 229. l.

τῷ κατὰ σάρκα ἐκ γένους Δα-
βὶδ, τῷ υἱῷ ἀνθρώπου καὶ
υἱῷ Θεοῦ, εἰς τὸ ὑπακούειν
ὑμᾶς τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ
πρεσβυτερίῳ ἀπερισπάστῳ δια-
νοίᾳ, ἕνα ἄρτον κλῶντες, ὃς
ἐστὶν φάρμακον ἀθανασίας,
ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν,
ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ
διὰ παντός.¹

uno Jesu Christo, qui secun-
dum carnem ex genere David
filius est hominis et filius
dei, ut obediatis episcopo et
presbyterio mente indivulsa,
frangentes panem unum, qui
pharmacum immortalitatis
est, antidotum, ne moriamur,
sed vivamus semper in Jesu
Christo.²

Ignác püspök ephesus-levelének itt idézett szövegei,
főleg, a latin szövegben aláhúzással megjelölt szavai, már
félreérthetetlenül kifejezik a parthenogenesis-t.

Már az első szöveg (VII, 2) »*ex Maria et ex deo*«
szavai is kizárják azt, hogy Jézus emberi származásánál
emberi atyának is része volt volna.

A második szöveg (XVIII, 2) már pontosabban meg-
jelöli a »*spiritus sanctus*«-ban a Jézus emberi eredetét elő-
idéző »*deus*«-t.

A harmadik szöveg (XIX, 1) már egyenesen Máriának
szüzességét (παρθενία) és szülést (τοκετός) tulajdonít és így
őt szüz-anyjának nyilvánítja.

A negyedik szöveg (XX, 2) pedig Pál apostolnak
fentid. szavait (»ἐκ πνεύματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα«) idézi.

Csak egy hiányzik még azon (fent, II. fej. A) 2. alatt,
említett) motivumokból, amelyek az apostoli hitvallás
3. ágazatában megvannak; és ez: *Mária* »állandó« (örökös)
szüzességének kifejezése, amely legrövidebben úgy fejezhető
ki, mint az apostoli hitvallásban: »*Μαρία ἡ παρθένος*.«

Ami tovább azt a kérdést illeti, vajjon a fenti szöve-
gekből lehet-e következtetni »biztossággal« arra, hogy Ignác
az apostoli hitvallásnak a parthenogenesisre vonatkozó
szövegét tényleg már ismerte? ezen kérdésre tagadólag kell
válaszolnunk. A parthenogenesis tényét és terminológiáját
ugyanis Máté és Lukács evangéliumai után egyedül is
ismerhette Ignác; az idézett szövegek a symbolum szövegét

¹ Funk i. m. I. k. 228., 230. l.

² U. o. 229., 231. l.

szóról-szóra nem tartalmazzák,¹ azzal csak (eltekintve a »ἡ παρθένος« jellegzetes elnevezéstől) tartalmilag egyeznek meg, nem alakilag.

Még egy lényeges körülmény veendő figyelembe Ignác fenti szövegeinél. A XVIII, 2 és XX, 2 szövegekben kifejezetten mondja Ignác, hogy Jézus Dávidnak nemzetségéből való testre, emberi származásra nézve, de másrészt ugyanott és még inkább XIX, 1 világosan hirdeti Ignác Máriának szűz-anyaságát. Amiből az következtethető, hogy »Ignác szerint« Mária, Jézus anyja, Dávid nemzetségéhez tartozott (amit, mint fent láttuk, Pál apostol (római levél) és némileg Kelemen római püspök is megjegyeztek).

Ignác ezen felfogását kétségtelen dolognak mondja *Kattenbusch*² is *Zahn*³ ellenében, dacára annak, hogy maga *Kattenbusch*, Máté és Lukács evangéliumaiban található genealogiákat József genealogiáinak tartja és ebben okot lát arra, hogy Máriának Dávid nemzetségéből való származását kizártnak tekintse; ő tehát úgy vélekedik, hogy Ignác, mikor Máriát mégis Dávid nemzetségéhez számítja, az evangéliumi genealogiákat talán még nem ismerte vagy nem tartotta azokat hűeknek, és ha ez így volna, akkor talán nem is Máté és Lukács evangéliumaiból merítette volna

¹ Némi egyezés azért mégis van:

Symb. art. 3.: γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου.

Ephes. XVIII. 2.: ὑπὸ Μαρίας . . . πνεύματος δὲ ἁγίου . . . ἐγεννήθη.

— *Kattenbusch* is (i. m. II. k. 312. l.) csak »lehetségesnek« véli, hogy ezen helyen Ignác egy symbolum szavaira utal.

² *Kattenbusch* i. m. II. k. 312. l. 66. j. és 314. l. 72. j.

³ Th. *Zahn*, Das apost. Symbolum, II. kiad. (Erlangen u. Leipzig, 1893.) 65. és k. — Megjegyzendő, hogy *Zahn* ténynek tekinti a parthenogenezist, csak Mária örökös szüzességét tagadja (»Jézus testvérei«) *Zahn*, Einleitung, I. k. 73. l., II. k. 74. é. k. 85., 486. l.; *Kattenbusch* (i. m. II. k. 621—2. l. és 230 j. és 666. l.) pedig az I. század christológiai dogma-fejlődése behatásából származtatja a parthenogenezist és ennek behatása alatt jött létre szerinte a Lukács- és később a Máté-féle elbeszélés, és ezen alapon a Romanum 3. articulusa.

Ignác a szóban levő anyagot, hanem más értesülésből vagy előttünk ismeretlen evangéliumból. *Zahn* azonban Ignácról is úgy vélekedik, hogy Ignác nem Máriát tekintette Dávid házából valónak, hanem Józsefet, és bár Jézus *Zahn* szerint is Máriától mint szűztől született, Ignác csakis annyiban nevezte Jézust Dávid ivadékanak, amennyiben József, a Dávid-fi, Mária férje volt.¹

2. Ignác antiochiai püspök levele a magnesia-beliekhez.

XI. Ταῦτα δὲ, ἀγαπητοί μου, οὐκ ἐπὶ ἔργων τινὰς ἐξ ἡμῶν οὕτως ἔχοντας, ἀλλ' ὥς μικρότερος ὑμῶν θέλω προφυλάσσεσθαι ὑμᾶς, μὴ ἐμπεσεῖν εἰς τὰ ἄγκιστρα τῆς κενοδοξίας, ἀλλὰ πεπληροφορεῖσθαι ἐν τῇ γεννήσει καὶ τῷ πάθει καὶ τῇ ἀναστάσει τῇ γενομένῃ ἐν καιρῷ τῆς ἡγεμονίας Ἰουδαίου Πιλάτου· πραχθέντα ἀληθῶς καὶ βεβαίως ὑπὸ Ἰησοῦ

XI. Haec autem scribo, dilecti mei, non quod cognoverim, aliquos vestrum hoc animo affectos esse, sed minor vobis cautum vobis cupio, ne incidatis in hamos inanis doctrinae, sed ut plene certi reddamini de *nativitate et passione et resurrectione, quae contigit tempore praefecturae Pontii Pilati*: quae vere et indubitanter gesta sunt a

¹ *Zahn* ezen felfogása végső conclusio-jában nem mondható helytelennek, mert az evangéliumok genealogiai tényleg Józsefre vezetik le a Dávid-fiúságot és nem Máriára, és nem is lehetett ez másképp, mert a genealogiai zsidó leszármazásnál csak a férfiivadék jöhetett tekintetbe. *Zahn* azon feltevése azonban, hogy Mária »nem« volt Dávid nemzetségéből való, egyszerű feltevés marad, amellyel szemben áll az egész őskeresztény hagyomány és irodalom (Ignatius ep. ad. Ephes. 18. 2.; 20. 1.; Just. Dial. c. Tryph. 43., 45., 67., 100., 120.; Protevang. Jacobi 10. 1.; Irenaeus, Haer. III. 21. 5.; Test. XII. Patr. XI. (Benj.), 19.; Ascensio Jesaiae 11. 2.; Tertull., Adv. Jud. 9.; Jul. Afric. (Euseb. H. E. I. 7. 17.). De az újszövetségi szentírás egyes helyeiből is az újszövetségi kánon összeállítójának ilyen felfogására biztossággal lehet következtetni; ezen helyek: Luk. 1, 32. 69.; Act. Ap. 11., 30.; Rom. 1., 3. 4.; II. Tim. 2., 8. — Ezen »biztosság« abban rejlik, hogy a kánon összeállítója egyrészt tisztán láthatta a Máté és Lukács evangéliumában a parthenogenesis-t, másrészt pedig olvashatta sz. Pál ezen helyeiből (a Rom. 1. 3. alatti főhelyet fellebb külön is felvettem tárgyalásom kereteibe) azt, hogy Jézus »κατὰ σάρα« Dávid törzséből származik, amit »legalis« atyaságra alig lehet érteni.

Χριστοῦ, τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, Jesu Christo, spe nostra,
ἧς ἐκτραπῆναι μηδενί ὑμῶν a qua averti nemini vestrum
γένοιτο.¹ accidat.²

Ezen szöveg azon három Ignác-szövegek egyike, amelyekben Zahn³ világos nyomait látja a legrégibb symbolum-alak terminológiájának; a másik két hely: Trall. IX, 1 és Smyrn. I, 1; ezen utóbbi szövegeket alább külön is fogom idézni és tárgyalni.

Harnack⁴ és Kattenbusch⁵ nem látnak sem ezen 3 helyen, sem Ignác többi, a symbolumra emlékeztető helyein, biztos jelet arra nézve, hogy Ignác a Romanum-ot vagy másféle symbolumot ismert volna akkor, amikor a leveleket írta. Harnack mégis egy állandó formulává fejlődő christologiai tételsorozatot lát az említett helyekben, amely formulát ő Ignác »κήρυγμα«-jának, »symbolum«-ának tekint, de amely még nem volt hivatalos hitvallása valamely egyháznak. Kattenbusch⁶ ezen állítás érdemleges részére nézve egyetért Harnack-kal és az ismétlődő christologiai formulázásokban Ignácnak egyéni, a sűrű levélírásban kifejlődött állandó kifejezőmódját⁷ látja, amelyet lehet nevezni »κήρυγμα« néven, de nem »σύμβολον« néven, mert ez alatt csakis az egyházi hatóság által megállapított és a keresztségnél a kereszttelen-dővel közölt hitvallási formulát kell, az egyház ősrégi nyelv-

¹ Funk i. m. I. k. 238., 240. l.

² U. o 239., 241. l.

³ Zahn, Das apost. Symbol, 42. é. k. l.

⁴ Harnack, Patrum apost. opera, Lips. 1876—7. I. 2. 132. l. (id. Kattenbusch által i. m. 310. l.)

⁵ Kattenbusch i. m. II. k. 315., 319. l.

⁶ Kattenbusch i. m. II. k. 310. l.

⁷ Harnack szerint Ignác christologiai formulája (κήρυγμα) így szólhatott: (Kattenbusch i. m. II. k. 311. l.): Πιστεύομεν εἰς Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν κύριον ἡμῶν, ἐκ σπέρματος Δαβὶδ, πνεύματος δὲ ἁγίου, υἱὸν ἀνθρώπου καὶ υἱὸν Θεοῦ, γεγεννημένον ἐκ Μαρίας (más hely után rekonstruálva: ἐκ παρθένου), βεβαπτισμένον ὑπὸ Ἰωάννου, παθόντα καὶ ἀναστάντα (ἐκ νεκρῶν) ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου (καὶ Ἡρώδου τετραρχοῦ). — Feltűnően eltérő a R.-tól ezen formulában csak a két helyen ritkított betűkkel szedett hely.

használata szerint, érteni; de lehetségesnek mondja mégis,¹ hogy Ignác valamely, Antiochiában és Ázsia többi részében használatos, ima-formulát (eucharistikus imák) tart szem előtt. Elismeri *Kattenbusch*, hogy Ignác leveleiben épen feltűnően a *Romanum*-ra emlékeztető helyek vannak (Ephes. 18, 2; 19, 1; Trall. 9, 1; Smyrn. 1, 1), de szerinte ez csak esetleges (!) és csak azért feltűnő, mert mi már ismerjük a R-nak szövegét és így azonnal annak reminiscenciáját véljük felismerni.² Valószínűnek tartja továbbá azt, hogy Ignác ismerte és használta a synoptikusokat és csaknem bizonyosnak azt, hogy Ignác a kevésből előbb megjelent János-evangeliumot ismerte és annak theológiai (pneumatikus) rendszerét magáévá tette.³

Harnack-nak és *Kattenbusch*-nak a Magn. XI. alatti helyre nézve *Zahn* ellenében talán igazuk lehet, mivel ott nem cseng ki világosan a symbolum szövege, de már Trall. IX, 1 és Smyrn. I, 1 alatti szövegekben a symbolum szövege oly feltűnően lép fel, hogy azt esetlegességnek nem tekintethetjük, hanem valóban a symbolum idézésének kell tekintenünk. Lássuk már most e helyeket; a 3. articulusra nézve e két szöveg közül főleg a Smyrn. I, 1 a döntő szöveg.

3. Ignác püspök levele a tralles-i hívekhez.

IX.¹ Κοιμώθητε οὖν, ὅταν ὑμῖν χωρὶς Ἰησοῦ Χριστοῦ λαλή τις, τοῦ ἐκ γένους Δαβὶδ, τοῦ ἐκ Μαρίας, ὁ ἀληθῶς ἐγεννήθη, ἔφαγόν τε καὶ ἔπιεν, ἀληθῶς ἐδιώχθη ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἀληθῶς ἐσταυρώθη καὶ ἀπέθανεν, βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ ὑποχθονίων. ² ὃς καὶ ἀληθῶς ἡγέρθη ἀπὸ νεκρῶν, ἐγείραντος αὐτόν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὃς

IX.¹ Obturate igitur aures vestras, cum vobis quispiam loquitur sine Jesu Christo, qui ex genere David, qui ex Maria, qui vere natus est, edit et bibit, vere persecutionem passus est sub Pontio Pilato, vere crucifixus et mortuus est, videntibus coelestibus et terrestribus et suteraneis; qui et vere resurrexit a mortuis, resuscitante

¹ U. o. 319. 1.

² U. o. 318. 1.

³ U. o. 316—7 l.

καὶ κατὰ τὸ ὁμοίωμα ἡμᾶς
τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ οὕτως
ἐγερεῖ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐν
Χριστῷ Ἰησοῦ, οὗ χωρὶς τὸ
ἀληθινὸν ζῆν οὐκ ἔχομεν.¹

ipsum patre ipsius, qui ad
eius similitudinem et nos ei
credentes ita resuscitabit,
pater eius in Christo Jesu,
sine quo veram vitam non
habemus.²

4. Ignác antiochiai püspök levele a smyrna-i hivekhez.

I.¹ Δοξάζω Ἰησοῦν Χριστὸν
τὸν Θεὸν τὸν οὕτως ὑμᾶς σο-
φίσαντα· ἐνόησα γὰρ ὑμᾶς
κατηρτισμένους ἐν ἀκινήτῳ
πίστει, ὥσπερ καθηλωμένους
ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ κυρίου
Ἰησοῦ Χριστοῦ σαρκί τε καὶ
πνεύματι καὶ ἡδρασμένους ἐν
ἀγάπῃ ἐν τῷ αἵματι Χριστοῦ,
πεπληροφορημένους εἰς τὸν κύ-
ριον ἡμῶν, ἀληθῶς ὄντα ἐκ
γένους Δαυὶδ κατὰ σάρκα,
υἱὸν Θεοῦ κατὰ θέλημα καὶ
δύναμιν Θεοῦ, γεγεννημένον
ἀληθῶς ἐκ παρθένου, βεβα-
πτισμένον ὑπὸ Ἰωάννου, ἵνα
πληρωθῇ πᾶσα δικαιοσύνη ὑπ'
αὐτοῦ.² ἀληθῶς ἐπὶ Ποντίου
Πιλάτου καὶ Ἡρώδου τετραρά-
ρχου καθηλωμένον ὑπὲρ ἡμῶν
ἐν σαρκί, ἀφ' οὗ κάρπου ἡμεῖς
ἀπὸ τοῦ Θεομακαρίστου αὐτοῦ
πάθους, ἵνα ἄρῃ σύσσημον εἰς
τοὺς αἰῶνας διὰ τῆς ἀναστά-
σεως εἰς τοὺς ἀγίους καὶ
πιστοὺς αὐτοῦ, εἴτε ἐν Ἰου-
δαίοις εἴτε ἐν ἔθνεσιν, ἐν ἐνὶ
σώματι τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ.³

I.¹ Glorifico Jesum Christum
deum, qui vos adeo sapientes
reddidit; observavi enim per-
fectos vos esse in fide immo-
bili, ut clavis affixos cruci
domini Jesu Christi quoad
carnem et animum et stabi-
litos in caritate per sanguinem
Christi, plena firmaque
fide credentes in dominum
nostrum vere oriundum ex
genere David secundum car-
nem, filium dei secundum
voluntatem et potentiam dei,
natum vere ex virgine, bap-
tizatum a Joanne, ut impleretur
ab eo omnis iustitia;² vere
sub Pontio Pilato et Herode
tetrarcha clavis confixum
pro nobis in carne (ex cuius
fructu nos sumus, e divine
beata passione eius), ut per
resurrectionem suam in sae-
cula elevet vexillum pro
sanctis et fidelibus suis, sive
in Judaeis sive in gentibus,
in uno corpore ecclesiae suae.⁴

Ezen két szövegben (Trall. IX, 1 és Smyrn. I, 1) ritkí-
tott betűvel jelölt szavak vonatkoznak az apostoli hitvallás

¹ Funk i. m. I. k. 248. l.

² U. o. 249. l.

³ U. o. 274., 276. l.

⁴ U. o. 275., 277. l.

3. ágazatára, de már olyan feltűnő sorozat keretében amelyben nem lehet félreismerni a symbolum üdvese-ményeit: Jézus születését (Smyrn. I, 1 szerint: szűztől születését), Pontius Pilátus alatti szenvedését, keresztre-feszítettetését, halálát, feltámadását, és a hivek jövőendő fel-támadását.

Minket jelen fejtegetéseinknél különösen a 3. ágazat érdekel; és ezen ágazatra vonatkozólag megtaláljuk Smyrn. I, 1 alatt a »παρθένος« szót (γεννημένον ἀληθῶς ἐκ παρθένου), de mégsem azon formulázásban, mint a R-nak 3. ágazatában, ahol ez áll: »ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου.«

Ezen kétféle formulázás közt lényeges különbség van.

Az első (»ἐκ παρθένου«) azt fejezi ki, hogy Jézus »szűztől« született, tehát Jézus születése valóságos parthenogenesis. És bár a nevelő (»τῆς«) nélküli szó (παρθένου) nem mutat személyre, hanem egy személyi (anyai) tulajdon-ságra, mégis a mi in specie Ignácot illeti, leveleinek fent idézett szövegei után nem lehet kétséges, hogy a »παρθένος« alatt Máriát kell érteni.

De ezen szövegezés (»ἐκ παρθένου«) nem fejezi ki továbbmenőleg azt sem, hogy Mária továbbra is és örökké szűz vagyis azt, hogy nem lehet szó Máriának Jézuson kívüli egyéb gyermekeiről. De azért nem is ellenkezik a szóban forgó szövegezés (»ἐκ παρθένου«) ezen utóbbi felfogással: Mária örökös szűzességének felfogásával, amely a kath. egyház dogmatikus álláspontja és véleményünk sze-rint az egyedül igaz történeti álláspont is. Csupán annyi bizonyos, hogy a görög nyelvészeti szabályok szerint: »ἐκ παρθένου« csakis azt jelenti, hogy Jézus a »szűz«-tól született.

A második szövegezés, a R 3. ágazatának formulázása (»ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου«) azonban azt fejezi ki, hogy Jézus egy »Mária« néven ismert nőtől, kit állandóan a »ἡ παρθένος« név illet meg, született; tehát nemcsak valóságos partheno-genesis volt e formulázás szerint Jézus születése, hanem, tekintettel anyjának: Máriának történetileg ismert egyéni-ségére és szűzességére, Jézus születése csakis parthenogenesis

lehetett, mert anyját évtizedekkel (symbolum keletkezése) és évszázaddal (egyházatyák, az egyház imái) holta után is még »ἡ παρθένος« néven nevezték.

Az első szövegezés (»ἐκ παρθένου«) tehát dogmatikus, antithetikus természetű. Ignác antiochiai püspök mint fogoly Kis-Ázsiába érvén, dokéta irányzatú judaizans (de nem zsidó nemzetiségű tanítókkal¹ kerül szembe, kik azon egyházakban is, amelyekhez ír (Ephesus, Magnesia, Tralles, Philadelphia, Smyrna), el vannak terjedve és azt tanítják, hogy az ó-szövetségi zsidó törvény most is kötelező,² hogy Jézusnak nem volt emberi teste,³ nem született Máriától,⁴ nem szenvedett, nem halt meg⁵ és nem támadt fel. Ezekkel szemben Ignác utal Jézus történeti személyének realitására, utal nevezetesen arra, hogy Jézus testtel bíró és szenvedni tudó ember is volt, nemcsak szellemi, szenvedni nem tudó Isten (Ephes. VII.); továbbá, hogy Jézusnak Dávid nemzetiségéből Máriától szüzi születését, János általi megkeresztelését, evését és ivását, Herodes tetrarcha és Pontius Pilatus alatti keresztrefeszítettetését és feltámadását az egész világ látta és tudta; és épen ezen tényekért kell őt emberi és isteni természettel bíró Megváltónknak tekinteni, mivel ezen tényekkel hitünknek⁶ és reményünknek⁷ alapjait megvetette.

¹ Funk i. m. I. k. LXXVII. 1., 271. 1.; Kattenbusch i. m. II. k. 312—3., 315—7. 1.

² Magn. 8., 1.; 9., 1.; 10. 3.; Philad. 6., 1.

³ Magn. 11.; Smyrn. 5., 2.

⁴ Eph. 18. 2.

⁵ Trall. 10.; Smyrn. 3.

⁶ A hitet (πίστις), mint Jézus üdv-cselekvényeinek gyümölcsét, leginkább a Philadelphia város híveihez írt (fent még nem idézett) levélben fejezi ki Ignác így (Phil. VIII., 2.): »Cum audirem quosdam dicentes, nisi invenero in archivis, hoc est evangelio, non credo et dicente me ipso, quod scriptum est, responderunt mihi, hoc quaeri (magyarra átfordítva: »felelték nekem: ez a kérdés!«). Mihi vero archiva Jesus Christus, illibata archiva crux eius et mors et resurrectio eius et fides, quae est per ipsum, quibus iustificari volo per preces vestras.« Funk i. m. 271—3. 1.

⁷ Magn. 11., ahol szól Ignác Jézusról, mint a mi reménységünk-ről: »ἡ ἐλπίς ἡμῶν.«

A dogmatikus ellentét, amelyből folyólag Ignác a parthenogenesist belévonja fejtegetései körébe, nem az, mintha ezen tévtanítók Mária létezését és az ő szüzességének sértetlenségét kétségbe vonták volna; nem, ellenkezőleg, e tévtanítók Jézust annyira isteni lénynek tekintették, hogy a parthenogenesisben a »παρθενία Μαρίας«-t nem kifogáshatták, sőt ellenkezőleg annyira állították, hogy kétségbe vonták a szüzi születés egyébkénti természetességét, fizikai valóságát¹ és természetes szabályszerűségét,² mert szerintük Jézus nem vett fel emberi testet vagy csak látszólagosan vett fel ilyet, de egyik esetben sem történt valóságos születés és így Mária szüzessége sem jöhetett kétségbe.

A második szövegezés, a symbolum szövegezése (»ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου«) történeti, elsoroló természetű: elmondja, hogy Jézus, az Isten egyszülött fia, csodálatos módon, a Szentlélek közreműködése mellett, vett magára emberi természetet egy ismert személytől: »Máriától, a szűztől«. Itt tehát nincs dogmatikus ellentét, hanem van konkrét és tömör történeti elősorolás, amelyben Mária mindenféle más emberi anyától, mindenféle más Máriától megkülönböztetőleg: »ἡ παρθένος« néven nevezetik.

A fentiekből tehát látható, hogy Ignác az ő leveleiben, midőn Jézus születéséről beszél, használja, a »τῆς« articulus-t kivéve (a »παρθένου« előtt), a R. 3-ik ágazatának összes szavait és pedig ugyanazon értelemben, mint a R.-nak 3. ágazata. Áttekintés végett jó lesz párhuzamba állítani a szövegeket:

¹ Értsd a gnosztikus »evangelium«-ok meséit Jézus születéséről: partus per aurem! Hennecke, Handbuch 99. l.

² Funk i. m. II. k. LXXVII. l. — Ezért írja Ignác: »Jézus Mária által méhében viseltetik« (Eph. 18. 2.); egészen biztosak legyetek a születésről stb. (Magn. 11.); »aki Dávid nemzetségéből, aki Máriából, aki valósággal született, evett és ivott« stb. (Trall. 9. 1.); »hívén a mi Urunkba, aki valósággal Dávid nemzetségéből van testre nézve... aki valósággal született szűztől, kereszteltetett Jánostól« stb. (Smyrn. 1. 2.).

Romanum :

1. γεννηθέντα

2. ἐκ πνεύματος
ἁγίου

3. καὶ Μαρίας

4. τῆς παρθένου

Ignatius :

1. γεννητός (Eph. 7, 2.), ἐγεννήθη (Eph. 18, 2; Trall. 9, 1.), γεννήσις (Magn. 11.), γεγεννημένος (Smyrn. 1, 1.).

2. ἐκ Θεοῦ (Eph. 7, 2.), πνεύματος δὲ ἁγίου (Eph. 18, 2.).

3. ἐκ Μαρίας καὶ ἐκ Θεοῦ (Eph. 7, 2.), ὑπὸ Μαρίας (Eph. 18, 2.), ἡ παρθενία Μαρίας (Eph. 19, 1.), τοῦ ἐκ Μαρίας (Trall. 9, 1.).

4. ἡ παρθενία Μαρίας (Eph. 19, 1.), γεγεννημένον ἀληθῶς ἐκ παρθένου (Smyrn. 1, 1.).

Eredményképen ezekből megállapítható, hogy a parthenogenesisnek tanítását, legalább azon terjedelemben, hogy Mária Jézust férfi (Szt. József) közbejötte nélkül, még pedig a Szentlélektől foganta és szülte, már Ignác kétségtelenül vallotta és hirdette és egész Kis-Ázsiában feltételezte; sőt ezen tan szövegezésének formájából és a Jézus szenvedésére, halálára és feltámadására vonatkozó kitételekkel való egybekapcsolásából erős a valószínűség, az erkölcsi bizonyosság, hogy Ignác már ismert és felhasznált egy, ezen kitételeket és a parthenogenesist is felölelő hitvallás-alakot (Harnack csak egy »christologikus« formulát enged meg, ami a mostani fejtegetéseinknél mindegy, mert a parthenogenesis a christol. részben van) mely, amint a fentiekből látható, vagy teljesen azonos, vagy legalább is túlnyomó részében azonos volt a Romanum-mal.

5. Polykarpus smyrnai püspök levele a philippi-beliekhez.¹

VII.¹ Πᾶς γὰρ, ὃς ἂν μὴ ὁμολογῇ, Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθέναι, ἀντίχριστός ἐστιν· καὶ ὃς ἂν μὴ ὁμολογῇ τὸ μαρτύριον τοῦ σταυροῦ, ἐκ

VII.¹ Omnis enim, qui non confessus fuerit, *Jesum Christum in carne venisse*, antichristus est; et qui non confessus fuerit testimonium cru-

¹ Polykarpus levelének megírása idejét így határozzák meg a főbb kutatók: Bardenhewer (i. m. 152. l.) sz. Ignác halálát (98—117. közti egyik évben) közvetlenül követő évekre; Funk (Patrum ap. op. I. k. XC. l.) szintén így; Harnack (Chronologie I. k. 388. l. és 719. l.)

τοῦ διαβόλου ἐστίν· καὶ ὃς
 ἂν μεθοδεύῃ τὰ λόγια τοῦ
 κυρίου πρὸς τὰς ἰδίας ἐπιθυ-
 μίας καὶ λέγῃ μῆτε ἀνάστασιν,
 μῆτε κρίσιν, οὗτος πρωτότοκός
 ἐστὶ τοῦ σατανᾶ. ² Διὸ ἀπο-
 λιπόντες τὴν μεταίωτητα τῶν
 πολλῶν καὶ τὰς ψευδοδιδα-
 σκαλίας ἐπὶ τὸν ἐξ ἀρχῆς ἡμῶν
 παραδοθέντα λόγον ἐπιστρέ-
 ψωμεν, νήφοντες πρὸς τὰς
 εὐχὰς καὶ προσκαρτεροῦντες
 νηστείαις, δεήσεσιν αἰτούμενοι
 τὸν παντεπόπτην Θεὸν μὴ
 εἰσενεγκεῖν ἡμᾶς εἰς πειρασμόν,
 καθὼς εἶπεν ὁ κύριος· Τὸ μὲν
 πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ
 ἀσθενής.²

cis, ex diabolo est; et qui
 eloquia domini ad desideria
 sua traduxerit dixeritque nec
 resurrectionem nec iudicium
 esse, hic primogenitus¹ est
 satanae.² Ideo relinquentes
 vanitatem multorum et falsas
 doctrinas ad traditam nobis
 ab initio doctrinam rever-
 tamur, vigilantes in orationi-
 bus et perseverantes in ieiu-
 niis, precibus rogantes om-
 nium conspectorem deum, ne
 nos inducat in tentationem,
 sicut dixit dominus: Spiritus
 quidem promptus est, caro
 autem infirma.³

Ezen, itt idézett helyen ugyan Polykarpus sehol sem
 kelt fel reminiscenciát a symbolum 3. ágazatából, de az
 aláhúzott szavak mégis kétségkívül egy christologikus
 »κήρυγμα«-ra utalnak: Jézus születésére (»in carne venisse«),
 kereszthalálára, feltámadására és ítélő-bírói eljövételére.
 Tehát Polykarpus kétségkívül megérinti itt a 3. ágazat
 anyagát is, bár nem is megy belé annak olyan precíz formu-
 lázásába, mint Ignác.

6. Barnabas levele.⁴

XII.¹⁰ Ἴδε πάλιν Ἰησοῦς,
 οὐχὶ υἱὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ υἱὸς
 τοῦ Θεοῦ, τύπῳ δὲ ἐν σαρκὶ

XII.¹⁰ Ecce rursum Jesus,
 non filius hominis, sed dei
 filius, figura autem in carne

a 110. és 154. évek közti időben, de inkább 110. felé (154. év azért a
 terminus ad quem«, mert Harnack szerint Polykarpus 155-ben halt meg,
 l. u. o. 386. l.); Crutwell (i. m. I. k. 99.) sz. Ignác halála utáni időre.

¹ Crutwell (i. m. 98.) utal arra, hogy ezen szavakban (»primogenitus est satane«) egyes kritikusok a Marcionnal való találkozásra
 vonatkozást és így anachronismust látnak, de Crutwell és Lightfoot azt
 vélik, hogy Polykarpus 110. körül is már írhatta azt és 154. körül mond-
 hatta ismét ugyanezen szavakat Marcionnak, midőn ezzel Rómában

φανερωθεῖς. Ἐπεὶ οὖν μέλλουσιν λέγειν, ὅτι ὁ Χριστὸς υἱὸς ἐστὶν Δαβὶδ, αὐτὸς προφητεύει Δαβὶδ, φοβούμενος καὶ συνίων τὴν πλάνην τῶν ἀμαρτωλῶν. Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου· Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.¹¹ Καὶ πάλιν λέγει οὕτως Ἡσαΐας· Εἶπεν κύριος τῷ Χριστῷ μου κυρίῳ, οὗ ἐκράτησα τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ, ἑπακούσαι ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἔθνη, καὶ ἰσχὺν βασιλέων διαρρήξω. Ἴδε, πῶς Δαβὶδ λέγει αὐτὸν κύριον, καὶ υἱὸν οὐ λέγει.¹

manifestatus. Quoniam vero dicturi erant, Christum esse filium David, ipse David prophetat, reformidans et intellegens errorem sceleratorum: Dixit dominus domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum podum tuorum.¹¹ Et Isaias porro ita loquitur: Dixit dominus Christo meo domino, cuius aprehendi dexteram, ut obediant ei gentes, et fortitudinem regum dirumpam. Ecce, quomodo David eum dominum vocet et filium non vocet.²

Az aláhúzott szavakkal Barnabas Jézusra nézve kifejezetten vallja, hogy Jézus testben megjelent (ἐν σαρκὶ φανερωθεὶς), de nem volt »férfinak«¹ fia, hanem Istennek fia, és épen azért nem is volt vér szerint Dávid fiának mondható, amint Dávid is őt, a Messiást, nem fiának, hanem Urának nevezte. Barnabas ezen szavai azonban nem jelentik még tagadását annak, hogy Mária is Dávid házá-

154. körül találkozott (Iren., Adv. haer. 3, 4.) V. ö. Funk, Patres Ap. I. k. 305. l. 1. jegyz.

² Funk, Patrum apost. opera, I. k. 304. l.

³ U. o. 305. l.

⁴ A Barnabas-levelet a mai kritika egyhangulag nem ismeri el Barnabas apostol, sz. Pál apostol útitársa, művének, mert Barnabas aligha élte meg a 70. évet Kr. után, a Barnabas-levél pedig mindenestre Jeruzsálem pusztulása után lőn megírva (lásd a vonatkozást: ep. Barn. XVI. 3—6.). — A levél tehát szorosan vett »pseudepigraphon«, de azért mégis kezdettől fogva igazhitűnek tartott irat. A levél megíratásának idejét: Funk (Patres Apost. I. k. XIV. l.) Nerva idejébe (96—8.) vagy kevésbé későbbre, Bardenheuer (i. m. I. k. 94. l.) szintén így, Harnack (Chronologie I. k. 427. l.) 130—1. évre, Crutwell (i. m. I. k. 49—50., Lightfoot után menve) 78—9. évre teszik.

¹ Funk i. m. 76., 78. l.

² U. o. 77., 79. l.

ból
Isten
emb

II
αλογ
Ἰησο
υἱος
ὁμοῦ
ἐν π
νοῦ
ρίαν
ἐκ π

Sinai
a 63
Nach
más,
R. S
V/II
(i. m
közti
a ku
intéz

tekin
Apos
elhag

ezt f
part
reko
κατα
ἐν θ

itt r
anal
IX.

ból származott; itt csak az apáról beszél Barnabas, mert Istennel (θεός) szembehelyezve az »άνθρωπος« csakis az emberi apát jelentheti.

7. Aristides »Apologíá«-ja.¹

Görög szöveg.²

II.⁶ Οἱ δὲ Χριστιανοὶ γενε-
αλογοῦνται ἀπὸ [τοῦ κυρίου]
Ἰησοῦ Χριστοῦ· οὗτος δὲ ὁ
υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου
ὁμολογεῖται [καὶ λέγεται ὅτι]
ἐν πνεύματι ἁγίῳ⁴ ἀπ' οὐρα-
νοῦ καταβὰς [διὰ τὴν σωτη-
ρίαν τῶν ἀνθρώπων]· καὶ
ἐκ παρθένου [ἁγίας] γεν-

Syr szövegnek fordítása.³

II.⁶ A keresztények az ő
vallásuknak eredetét Jézus-
tól és Messiástól számítják;
ez a magasságbeli Isten
fiának nevezetik és mond-
ják, hogy ő a Szent Lélek-
ben lejött az égből és egy hé-
ber száztól felvett és fölöltött
magára testet, és egy ember-

¹ Aristides apologiáját Rendel Harris fedezte fel 1889-ben a Sinai kolostorban syr nyelven, majd Armitage Robinson kimutatta, hogy a 630. é. körül írt »Barlaam et Joasaph« vallási regényben (i. 26—27.) Nachor indiai pogány remete védőbeszéde a keresztény vallás mellett nem más, mint az Aristides-féle apologiának szövege. Ezen »Apologia« korát R. Seeberg (Die Apologie des Aristides — Forschungen z. G. d. ntl. Kanons V/II. — Erlangen u. Leipzig, 1893. 279. l.) ca. 140. évre, Bardenhewer (i. m. I. k. 181.) szintén így, Harnack (Chronologie II. k. 272. l.) 138—161. közti időre, tehát Antoninus Pius idejébe, (abban ugyanis megegyeznek a kutatók, hogy az apologiát nem Hadrianus-hoz, hanem Antoninushoz intézte Aristides), Crutwell (i. m. I. 292.) Antoninus első éveibe teszi.

² A görög szöveget Seeberg után (i. m. 329—334. l.) közlöm, de tekintetbe véve a Seeberg által ugyanott és Kattenbusch által (Das Apost. Symbol II. k. 303.) a syr és az örmény szöveg után ajánlott elhagyásokat és toldásokat.

³ A syr szövegnek német fordítását közli Seeberg, (i. m. 327—334. l.) ezt fordítottam én le magyarra fent a szövegben. A syr szövegnek a parthenogenesis-re vonatkozó szavait Seeberg (i. h. 330. l. jegyz.) így rekonstruálja görögül: Καὶ λέγεται, ὅτι ἐν πνεύματι ἁγίῳ ἀπ' οὐρανοῦ καταβὰς ἐκ παρθένου Ἐβαϊκῆς ἀνέλαβε σάρκα καὶ ἐνεδύσατο· καὶ κατήχησεν ἐν θυγατρὶ ἀνθρώπου ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ.

⁴ Seeberg az »ἐν πνεύματι ἁγίῳ« szavakat úgy magyarázta, hogy itt nem a Szentlélek, hanem a »praeexistens Christus« (λόγος) értendő és analog helyként (a régebbi irodalomból) idézi Pastor Hermæ Simil. IX. 1. 1. helyet és expresse is felemlíti azt, hogy a Simil. V. alatt említett

νηθεῖς [ἀσπύρως τὲ καὶ ἀφθόρως] σάρκα ἀνέλαβε καὶ ἀνεφάνη ἀνθρώποις [ὅπως ἐκ τῆς πολυθείου πλάνης αὐτοὺς ἀνακαλέσεται. ⁸ καὶ τελέσας τὴν θανμαστὴν αὐτοῦ οἰκονομίαν διὰ σταυροῦ θανάτου ἐγεύσατο ἐκουσίᾳ βουλῇ κατ' οἰκονομίαν μεγάλην.] μετὰ δὲ τρεῖς ἡμέρας ἀνέβλεψεν καὶ εἰς τοὺς οὐρανούς ἀνῆλθεν.

nek leányában Isten fia lakott.⁷ Ez az a náluk úgynevezett evangéliumban, amely röviddel ezelőtt lőn hirdetve, taníttatik; amelyről ti is, ha olvassátok, meg fogjátok ismerni az erőt, amely felette van.⁸ Ezen Jézus tehát a héberek nemzetségéből született, 12 tanítványa volt, hogy oeconomiája valamiben teljessé legyen. Ez a zsidóktól átszúratott és meghalt és eltemetett, és mondják, hogy ő 3 nap után feltámadt és a mennyekbe ment.

Seeberg¹ és Kattenbusch² ezen Aristides-szövegekben a régi római symbolum kicsengését vélik észrevenni; ez Kattenbusch szöveg-rekonstrukciója mellett, valóban indokolt is, mert ő a Barlaam-szövegben az »ἐκ παρθένου [ἀγίας] γεννηθεῖς« szavak közül csak a »ἀγίας«-ban lát későbbi toldást (Barlaam-Joasaph regény írójától), de a »γεννηθεῖς« szót Aristides apologiájának eredeti szövegéhez tartozónak véli, míg Seeberg a »γεννηθεῖς« szót is törli és a syr szövegnek olvasását (lásd alanti egyik jegyzetben görög rekonstrukcióját) tartja eredetinek, amelyben csak »ἐκ παρθένου Ἑβραϊκῆς ἀνέλαβε σάρκα« van. Seeberg-nek ezen szöveg-rekonstrukciója mellett, igen kevés a »kicsengés« (wirklicher Anklang).²

»πνεῦμα ἅγιον«-t nem tekinti ezzel analog értelmezésű szövegnek. Funk (Patres Apost. I. köt. Proteg. CXLI. l.) ezen utóbbi helyen is a »prae-existens Christus« azonosítását látja a Szentlélekkel, de később (541. l.) ismét ellenkezően nyilatkozik, amennyiben szerinte Hermas ott (Simil. V. 6, 5) a »Szentlélek«-ről beszél. A »Pastor Hermae« ezen helyeinek értelmezése körüli vitában részt vettek a legutóbbi évtizedek legelső rangú kutatói; lásd a vita összegezését: Funk i. m. I. k. CXL—CXLI. l.

¹ Seeberg i. m. 270. és 329. l.

² Kattenbusch i. m. II. k. 304. l.

3-ik
egy
ann
kife
írás
más
ant
kife

nat
I.
Tib
II.

idéz
ford
szöv

Bar
(Chr
Apo
az l
szer
155
ével
I. k
II.
köz
A.
190
156

is (

Mindenesetre érinti *Aristides* azon tant, amely a R. 3-ik ágazatában formulázva van, de szószerinti »biztos« egyezés csak az »ἐκ παρθένου« szóban van, és ez csak annyi bizonyítékot szolgáltat a symbolum-kutatónak, hogy kifogás nem tehető az ellen, hogy *Aristides* »Apologia«-ja írása idejében (140. é. körül) a római symbolum-ban és más symbolum-formulákban benne volt a »virginitas Mariae ante partum«-nak és Jézus természetfeletti fogantatásának kifejezése e szóval: »ἐκ παρθένου«.

8. *Justinus Martyr* iratai.¹

a) *Apologia prima*.²

13. . . . Nostrum autem harum rerum doctorem, natum ad hoc munus *Jesum Christum* (ἐἰς τοῦτο γεννηθέντα Ἰ. Χριστόν), ac sub *Pontio Pilato*, Judaeae, temporibus *Tiberii Caesaris*, praeside *crucifixum* (τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Π. Πιλ.),³ veri Dei Filium esse edocti, ipsumque secundo

¹ Ezentúl, a források bősége miatt, a görög nyelvű iratokból idézendő szövegeket (a nyomdai kiállítás könnyebbé végett) csak latin fordításban közöljük, de a szorosan tárgyunkra tartozó (ap. hitv. 3. ág.) szövegrészt zárójel közt görög nyelven mindig idézni fogjuk.

² *Justinus M.* († 163—7.) »*Apologia prima*« művének megírását *Bardenhewer* (i. m. I. k. 205—206. l.) 150—155. évek közti időkre, *Harnack* (*Chronologie* I. k. 278. l.) 152—3. évekre (de *Harnack* az *Apol. I.* és *Apol. II.*-t egy műnek tekinti és pedig úgy, hogy a *II. apologia*, mint az *I.*-nek epilógusa, nyomon követte az *I.*-t); *Crutwell* (i. m. II. 322. l.) szerint 147—8. évekre teszi. Az *Apologia II.* korát *Bardenhewer* 155—160. évekre (i. m. 209. l.), *Crutwell* pedig (i. m. II. 322.) 148—159. évek közti időbe. A »*Dialogus cum Tryphone*« korát *Bardenhewer* (i. m. I. k. 213. l.) az *Apologia I.* (150—5.) utáni, de 161. előtti, *Crutwell* (i. m. II. 322.) a *II. Apologia* utáni, *Harnack* (i. m. I. 281.) 155—160. évek közti időbe teszi. Egy *Justinussal* foglalkozó legújabb tanulmány szerzője *A. L. Feder*, (*Justins des Märtyrers Lehre von Jesus Christus*, *Freib.* 1900. 32—36. l.) az *Apol. I.* és *II.*-át 151—4. évekbe, a *Dialogust* 156—161. évekre teszi.

³ A »γεννηθέντα« és »σταυρωθέντα« egymásutánjában *Kattenbusch* is (i. m. II. k. 284. l. 12. j.) a R. visszhangját látja.

loco, Spiritum autem propheticum tertio habentes ordine, non sine ratione a nobis coli demonstrabimus.¹

21. Dum autem Verbum, quae prima est Dei progenies, *sine mistione genitum dicimus* (ἀνευ ἐπιμιξίας φάσκειν ἡμᾶς γεγενῆσθαι) Jesum Christum Magistrum nostrum, eundemque *crucifixum et mortuum et redivivum ascendisse* in coelum; nihil ab iis, qui apud vos dicuntur, Jovis filiis alienum et novum afferimus. Scitis enim, quot Jovis filios commemorent spectati apud vos scriptores, Mercurium sive sermonem interpretem et omnium magistrum; Aesculapium postquam fulmine etiam ob medici munus percussus est, erectum in coelum; Bacchum, postquam dilaniatus; Herculem, postquam seipsum fuga laborum igni tradidit; Dioscuros ex Leda, Perseum ex Danaë, et genitum ex hominibus Bellorophontem, equo Pegaso sublatum. Quid enim dicamus Ariadnem et qui similiter ac ista recepti inter sidera feruntur.²

22. . . . Quod autem *natum ex virgine* tenemus, (διὰ παρθένου γεγενῆσθαι φέρομεν) commune id cum Perseo existimate.³

31. . . . In his autem prophetarum libris praenuntiatum reperimus Jesum Christum nostrum advenientem atque *ex virgine nascentem* (γεννωμένον διὰ παρθένου), ad aetatem virilem pervenientem, morbos omnes et aegritu-

¹ J. P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca (röviden: Migne P. S. G.) VI. köt. 545—8. has.

² Migne, Patrol. S. G. VI. k. 359—60. hasáb. — Ezen szöveg-részletnek csak első szavai vonatkoznak tárgyunkra, de közlésre érdemesnek gondoltam a folytatást is, mivel a következőkben Justinus az »Istenfiúság« mythologiai analog példáit említi fel és azzal igyekszik a Jézus »istenfiúság«-ában látszható idegenszerűséget eloszlatni. — Az »ἀνευ ἐπιμιξίας« szavakat Kattenbusch (i. m. II. 286. l.) joggal az incarnatio-ra vonatkoztatja; de a Migne-szöveg jegyzetírója (Maranus? Otto? Nolte?) a c. 113-ban csak a »generatio Verbi« magyarázatát látja, nem még az »incarnatio«-ét, amelyről, mint Perseus születése által a mythológiában előre ábrázoltról, szerinte nem itt, hanem a 22. fejezetben (lásd alább) szólna Justinus.

³ Migne, P. S. G. VI. 363. has.

dines curantem, et mortuos ad vitam revocantem, invisum, ignoratum et *crucifixum*, morientem et *resurgentem* ac in coelos *ascendentem*; eumque esse et vocari Filium Dei et nonnullos ab eo mitti ad omne hominum genus, qui haec praedicent, magisque illi credere eos, qui sunt ex gentibus.¹

32. . . . Quod autem dicitur sanguis uvae,² id significabat eum, qui appariturus erat, sanguinem quidem habiturum, sed *non ex humano semine, verum ex Dei virtute*. Prima autem secundum parentem omnium et Dominum Virtus, et Filius, Verbum est, quod quomodo incarnatum (*σαρκοποιηθείς*) homo factum sit, deinceps dicemus. Quemadmodum enim uvae sanguinem non homo fecit, sed Deus: ita et hic sanguis significabatur *non ex humano sanguine, sed ex virtute Dei*, ut iam diximus, *futurus*. Atque Isaias alius propheta eadem verbis diversis praedicens sic fatur: *Orietur stella ex Jacob et flos e radice Jesse ascendet et in brachium eius gentes sperabunt*. Stella sane lucida exorta est et flos ascendit e radice Jesse, hic Christus. Nam *ex Virgine* (*διὰ γὰρ παρθένου*) *seminis Jacobi*, qui Judae pater exstitit (Judam autem Judaeorum patrem esse ostendimus), per virtutem Dei genitus est. Ac Jesse quidem proavus Christi secundum oraculum fuit; Jacobi autem et Judae filius secundum generis successionem.

33. Iamvero quemadmodum *ex virgine oriturum* (*διὰ παρθένου μὲν τεχνησόμενος*) conceptis verbis Isaias praedixerit, audite. Sic autem locutus est: »*Ecce virgo in utero habebit et pariet filium et dicent super nomine eius: Nobiscum Deus*«. Quae enim incredibilia erant et fieri non posse hominibus videbantur, ea Deus per Spiritum prophe-

¹ U. o. 377—8 has.

² Az »uva«-hoz (*»σάφυλη«*) való hasonlítása Jézus emberi származásának onnét van, hogy Justinus ezen (XXXII.) fejezet elején a következő ó-szövetségi jóslatot (Gen. 49, 10—1.) magyarázza és alkalmazza az Üdvözítőre: »Non deficiet princeps e Juda neque dux e femore eius, donec veniat, cui repositum est, et ipse erit exspectatio gentium, ligans ad vitem pullum suum, lavans in sanguine uvae stolam suam.« (*»πλύνων τὴν στολὴν αὐτοῦ ἐν αἵματι σαφύλης«*) Ezen jóslatnak »uva« szavát Dial. c. Tryph. 54. alatt épen így magyarázza.

ticum futura praeunntiavit, ut cum evenissent, fides eis non derogaretur, sed ex eo, quod essent praedicta, crederentur. Ne qui autem prolatam prophetiam minus intelligentes, eadem nobis obiiciant, quae poëtis, Jovem dicentibus ad mulieres rei venereae causa ventitasse, objecimus; verba explanare tentemus. Illud igitur: »*Ecce virgo in utero habebit*«, significat absque concubitu concepturam. Nam si cum aliquo consuevisset (»εἰ γὰρ ἐσυνουσιάζθη ὑπὸ ὁποῦν, οὐκ ἔτι ἦν παρθένος«, *Rauschen*¹ ezen görög szöveghez híven így fordít: »si enim quis cum ea concubuisset«), non iam esset virgo. Sed virtus Dei superveniens *Virginii* (»τῇ Παρθένῳ«) obumbravit eam fecitque, ut tum, cum esset virgo, praegnaret (ἐπεσχίασεν αὐτὴν καὶ νοσορῆσαι παρθένον οὕσαν πεποίηκε). Et qui tunc ad ipsam *Virginem* missus est angelus Dei, sic laetum ei nuntium attulit: »*Ecce concipies in utero ex Spiritu Sancto, et paries filium, et Filius altissimi vocabitur: et vocabis nomen eius Jesum. Ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum*, quemadmodum docuerunt, qui omnia ad Salvatorem nostrum Jesum Christum pertinentia litteris mandarunt;² quibus quidem credimus, quia per eum etiam, quem iam diximus, Isaiam Spiritus propheticus illum ita, uti exposuimus, nasciturum dixit. *Spiritum* igitur et virtutem, quae a Deo est, *nihil aliud fas est intelligere, quam Verbum*,³ quod et Deo primogenitum est, ut is, quem iam diximus, Moyses propheta indicavit. Atque hic Spiritus cum in *Virginem* (ἐπὶ τὴν παρθένον) illapsus

¹ G. *Rauschen*, Florilegium Patrist., II. füz.: Justini Apol. duae, (Bonn, 1904.) 53. l.

² Ez kifejezett hivatkozás az evangelistákra; az idézett szavak Lukács 1, 31—32. és Máté 1, 21. helyek után kombinálva idéztetnek.

³ *Kattenbusch* (i. m. II. k. 286.) azt véli, hogy ezen helyen Justinus a »πνεῦμα«-t és a »λόγος«-t azonosnak mondja; de ez nem olyan kétségtelen, mert ezen szöveghelyet így is lehet fordítani: »A lelket pedig és az Istentől jövő erőt nem szabad másfélének tekinteni, mint az Igét.« Ezen értelmezés mellett a »nihil aliud« a Lélek és a Fiú »consubstantialitas«-át fejezi ki.

esset eique obumbrasset, illam non ex concubitu, sed ex virtute praegnantem effecit.¹

46. . . . Quam autem ob causam per virtutem Verbi secundum Patris universorum et Domini Dei voluntatem *ex virgine genitus sit* (διὰ παρθένου ἄνθρωπος ἀπεκνήθη) et Jesus cognominatus, ac *crucifixus* et mortuus *resurrexit* et in *coelum redierit*, facile ex his, quae tot verbis disse-ruimus, vir prudens intelligat.²

54. . . . Cum autem illud audissent, quod ab alio propheta Isaia dictum est, eum *ex virgine nasciturum* (»ὅτι διὰ παρθένου τεχθήσεται) et per seipsum in coelum *ascensurum*, perfecerunt, ut Perseus diceretur.³

63. . . . Qui cum Verbum sit primogenitum Dei, Deus etiam est. Ac prius quidem Moysi et ceteris prophetis in specie ignis et imagine incorporea visus est; nunc autem vestri imperii temporibus *ex virgine*, ut iam diximus, *homo factus* secundum Patris voluntatem pro eorum salute, qui illi credunt (διὰ παρθένου ἄνθρωπος γενόμενος κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς βουλὴν, ὑπὲρ σωτηρίας τῶν πιστευόντων αὐτῷ) et pro nihilo haberi et *pati* sustinuit, ut *mortuus* ac *resurgens* mortem vinceret.⁴

¹ Migne, P. S. G. VI. köt., 379., 382. has.

² U. o. 598—9. has.

³ U. o. 410. has. — Ugyanitt (Migne i. h.) a 49. jegyzetben utalás történik arra, hogy Justinus M. a pogány mythológiában a keresztény vallás alakjaira emlékeztető analógiákat a démonoknak tulajdonítja, akik a pogány költőknek ezen eszméket sugalmazván, az ó-szövetségi jövendöléseknek a pogányságban való beteljesedésével akarták elvonni a pogányokat a keresztény vallás felvételétől; a Migne-féle szöveg jegyzetírója hozzáteszi, hogy tényleg sokakat visszatarthattak a keresztény vallás felvételétől, a pogány költők mythologiai meséi, mert a keresztény vallásnak Krisztusról mondott csodás adataiban azon mesék utánzásait vélték látni. Ezen megjegyzés elevenbe vág és egészen modern, mert a mai vallástörténeteszek ezen álláspontot foglalják el »Jézus életé«-nek csodás elemeivel szemben.

⁴ Az »Apologia II.«-ában csak egy hely van (c. 6.), amely érinti az incarnatio-t és általában a symbolum tartalmát, és így szól: »Jesus autem et hominis et salvatoris nomen et significationem habet. Nam et homo factus est, ut antea diximus, de Dei et Patris voluntate partu

b) Dialogus cum Tryphone Judaeo.¹

23. — . . . Si enim nec ante Abraham circumcisione nec ante Moysen sabbato, feriis et muneribus opus erat; neque etiam similiter opus est, postquam secundum voluntatem Patris absque peccato *ex Virgine ab Abraham oriunda genitus est Filius Dei Jesus Christus* (οὐδὲ νῦν κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ δίχα ἁμαρτίας² τῆς ἀπὸ γένους τοῦ Ἀβραάμ παρθένου γεννηθέντα Ἰὸν Θεοῦ Ἰησοῦν Χριστόν κτλ.)³

43. Quemadmodum igitur ab Abrahamo circumcisio, a Moyse autem sabbatum et victimae et munera et feriae incoeperant, atque, ut demonstratum est, ob duritiam cordis populi vestri instituta fuerant, ita ea desinere oportebat in eum, qui secundum voluntatem Patris, *ex Virgine generis Abrahæ, tribus Juda et stirpis David, genitus est, Filium Dei Christum*; (»εἰς τὸν διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ Ἀβραάμ, καὶ φυλῆς Ἰουδα καὶ Δαβὶδ Παρθένου γεννηθέντα Ἰὸν τοῦ Θεοῦ Χριστόν«) qui et lex aeterna et novum testamentum universo mundo praedicabatur adventurus, ut iam allata oracula

editus (»κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς βουλὴν ἀποκνηθεις«) pro credentibus hominibus et ad daemonum eversionem. Id profecto ex his, quae in omnium oculis geruntur, perspicere potestis. Plurimos enim daemoniis agitados in toto orbe et in urbe vestra, multi ex nostris Christianis, cum *per nomen Jesu Christi sub Pontio Pilato crucifigi* adiurarent, ab omnibus aliis adiuratoribus, incantatoribus et veneficiis non sanatos sanaverunt etc. (Migne, P. Gr. VI. 453—4. has.)

¹ Ezen mű koráról fent: az Apol. I. címével kapcsolatos jegyzetben szóltam.

² A. L. Feder (Justins des Märtyrers Lehre von Jesus Christus, Freib. i. Br. 1906. 173. l.) a »δίχα ἁμαρτίας« szavak valószínű értelmét a zsidó rágalmazásra (Pantheros) való vonatkozásban látja, t. i. hogy itt Justinus különösen is kiemelte, hogy Jézusnak szűztől való származása alatt nem házasságon kívüli bűnös viszonyból való származást (ez volt a zsidó rágalom), hanem valóságos szüzi és személyi büntől ment születést jelent. Szerzőt Feder erről nem tudta meggyőzni; valószínűbbnek tartom azon, Feder által is említett értelmezési módot, hogy itt Justinus az eredeti bűnre gondolt, amelynek és a vele járó érzéki kívánságnak (concupiscentia) ki kellett zárva lennie Jézus fogantatásánál és éppen ezért kellett »szűztől« születnie.

³ Migne, i. m. VI. 527—8. has.

demonstant. [Ezután Justinus idézi a »γένος τοῦ Χριστοῦ-ra vonatkozó profétai helyeket Isaias 53, 8 (»Generationem eius quis enarrabit« etc.); 7, 14—17 (»Ecce virgo in utero concipiet« etc.), majd így folytatja]: Neminem sane in Abrahae secundum carnem genere umquam exstitisse, praeter hunc Christum nostrum, *qui ex virgine natus esset aut natus diceretur, manifestum est* (οὐεῖς οὐδέποτε ἀπὸ παρθένου γηγένηται, οὐδὲ λέλεκται γεγενημένος, ἀλλ' ἢ οὗτος ὁ ἡμέτερος Χριστὸς, πᾶσι φανερόν ἐστιν). Sed quia vos ac magistri-vestri asserere audetis non dictum esse in prophetia Isaias: »*Ecce virgo in utero habebit*, (Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει)« sed: »*Ecce adolescentula in utero uncipiet et pariet filium*« (Ἰδοὺ ἡ νεανὺς ἐν γαστρὶ λήψεται καὶ τέξεται υἱὸν); et quia prophetiam ita exponitis, quasi in Ezechiam, qui rex vester fuit, dicta esset; conabor de hoc quoque contra vos pauca disserere et in hunc, quem Christum esse confitemur, dictam demonstrare.¹

45. . . . Siquidem,² qui ea faciebant, quae universe et natura et perpetuo praeclara sunt, ii Deo grati sunt, et per hunc Christum in resurrectione similiter, ac ii, qui ante eos iusti fuere, Noe, Enoch et Jacob, et si qui alii, salutem consequentur una cum iis, qui hunc Christum dei Filium agnoscunt, qui et ante luciferum et lunam erat, et *ex illa Davidici generis Virgine caro factus nasci sustinuit* (»καὶ διὰ τῆς Παρθένου ταύτης τῆς ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ Δαβὶδ γεννηθῆναι σαροχοποιηθεὶς ὑπέμεινεν«), ut per hanc dispensationem serpens ille, qui ab initio improbe egit, et assimilati ei angeli profligentur ac mors contemnatur.³

¹ Migne, P. S. G. VI. 567—70. has.

² Itt Justinus M. felel Tryphonak azon theodicaeus kérdésére: vajjon azok, akik Krisztus előtti időben Mózes törvénye szerint éltek, üdvözülhetnek-e? (»a halottak feltámadásában élni fognak-e«). — Alább (Dial. 47.) Trypho azon további kérdésére, vajjon, akik most élnek Mózes törvénye szerint és nem hisznek Jézusban, mint »Christus«-ban, és nem követik tanítását, üdvözülhetnek-e: Justinus ezen kérdésre is igenlő (!) választ ad, de ama feltétel hozzáadásával, hogy ha az ilyen zsidó nem törekszik rábeszélni a keresztényeket is arra, hogy ők is a mózesi törvényt kövessék, mert anélkül nincs üdvösség.

³ Migne, P. S. G. VI. 571—4. has.

48. Hic Trypho: Et his de rebus, quid sentires, audivimus. Repetens igitur sermonem, in quo desieras, absolve. Nam mirabilis quidam (ποράδοξος τις γάρ ποτε) mihi videtur et qui prorsus demonstrari non possit. Quod enim ais praeexstitisse Deum ante saecula hunc Christum, ac deinde etiam *nasci hominem factum* sustinuisse, nec hominem ex hominibus esse, id non solum ab opinione abhorrens mihi videtur, sed etiam stultum. Ad haec ego: Scio, inquam, hanc doctrinam ab opinione abhorrentem videri, praesertim vestri generis hominibus, qui quae Dei sunt nec intelligere nec facere umquam voluistis, sed quae magistrorum vestrorum, quemadmodum ipse Deus clamat. Sed tamen, Trypho, nequaquam irritum et infectum erit, quod demonstravi, hunc esse Christum Dei, si demonstrare non possim, illum etiam praeexstitisse Filium Creatoris universorum, Deum existentem, et hominem ex Virgine genitum esse (»ἐὰν ἀποδείξαι μὴ δίνωμαι ὅτι καὶ προὔπηρχεν Ἰὺς τοῦ Ποιητοῦ τῶν ὄλων, Θεὸς ὢν, καὶ γεγέννηται ἄνθρωπος διὰ τῆς Παρθένου«). Sed cum omnino demonstratum sit hunc esse Christum Dei, qualiscunque ille sit; si minus (»ἐὰν δὲ μὴ«) demonstravero praeexstitisse et *hominem perpersionibus nostris obnoxium*, et *carnem habentem nasci*, (»καὶ γεννηθῆναι ἄνθρωπος ὁμοιοπαθῆς ἡμῖν, σάρκα ἔχων«) secundum Patris voluntatem sustinuisse; in hoc tantum aequum fuerit me errasse dicere, nequaquam autem negare eum Christum esse, etiamsi homo ex hominibus genitus videatur, nec quidquam amplius demonstretur, nisi eum electione consecutum esse, ut Christus esset. *Sunt enim quidam, amici, ex genere nostro, qui eum Christum esse confitentur, quamvis hominem ex hominibus genitum pronuntient.* (»Καὶ γάρ εἰσὶ τίνες, ὧ φίλοι, ἔλεγον, ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου γένους ὁμολογοῦντες αὐτὸν Χριστὸν εἶναι, ἄνθρωπον δὲ ἐξ ἀνθρώπων γενόμενον ἀποφαινόμενοι«);¹

¹ Az »ὧ φίλοι« alatt Trypho-t és környezetét kell érteni; a »τίνες ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου γένους« alatt pedig a parthenogenesist tagadó, eretnek keresztényeket (ebioniták, markionitákat stb.) érti, akiket a zsidókkal (Trypho) való tárgyalásnál Justinus joggal mond itt: »γένος ἡμέτερον«-nak, alább (c. 82.) pedig: »παρ' ἡμῖν νῦν πολλοὶ εἰσι καὶ ψευδοδιδάσκαλοι.«

quibus ego non assentior nec assentirer, etiamsi maxima pars, quae mecum consentit, idem diceret; neque enim humanis doctrinis iussi sumus ab ipso Christo credere, sed iis, quae a beatis prophetis praedicata et ab ipso tradita.¹

50. Hic Trypho: Videris mihi ab assidua cum multis de omnibus rebus controversis conflictatione venisse ac propterea paratus esse de omnibus quae ex te quaeruntur, respondere. Mihi igitur prius responde, quomodo demonstrare possis alium etiam esse Deum praeter creatorem universorum; *tumque demonstrabis eum etiam nasci ex Virgine sustinuisse* (»καὶ τότε ἀποδείξεις ὅτι καὶ γεννηθῆναι διὰ τῆς Παρθένου ὑπέμεινε«).²

63. Καὶ ὁ Τρύφων· Ἰσχυρῶς καὶ διὰ πολλῶν δείκνυται σοι τοῦτο, φίλε, ἔφη. Λοιπὸν οὖν καὶ ὅτι οὗτος διὰ τῆς Παρθένου ἄνθρωπος γεννηθῆναι κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ βούλησιν ὑπέμεινε, ἀπόδειξον, καὶ σταυρωθῆναι καὶ ἀποθανεῖν· δῆλον δὲ καὶ ὅτι μετὰ ταῦτα ἀναστὰς ἀνελήλυθεν εἰς τὸν οὐρανόν, ἀπόδειξον.³

63. Tum Trypho: Praevalide, inquit, ac pluribus id a te demonstratum est. Quod igitur superest, eum *ex Virgine hominem de Patris sui voluntate nasci et crucifigi et mori non refugisse, ac postea videlicet resurrexisse et in coelum ascendisse, fac ut demonstres.**

¹ Migne, P. S. G. VI. 579—582. has.

² U. o. 585—6. has. — A Dial. c. 54.-ben Justinus ismét foglalkozik a parthenogenesissal az »uva«-jóslat (Gen. 49, 10—1.) kapcsán. Lásd fent az I. Apol. 32. fejezetéhez a jegyzetben mondottakat.

³ Migne, P. S. G. VI. 620. — Ezen helyen ugyan Trypho beszél, de kétségtelenül a Justinus által szájába adott szavakkal, amelyek egész világosan a symbolum egymásutánját, sőt szavait követik: »διὰ τῆς Παρθένου γεννηθῆναι«, »σταυρωθῆναι«, »ἀναστὰς ἀνελήλυθεν εἰς τὸν οὐρανόν.« — A patrologusok egyhangulag vallják egyébként azt, hogy a »Dialogus«-nak volt ugyan konkrét háttere egyes vitákban, amelyeket Ephesusban és egyebütt híres zsidó rabbikkal folytatott Justinus (ilyen volt Trypho = Τρύφων is, aki hihetőleg azonos a *Mischná*-ban említett *Rabbi Tarphon*-nal, de ezen név persze csak semita átalakítása a tiszta görög Τρύφων névnek, l. *Bardenhewer* I. 212.), de a »Dialogus« párbeszéde nem történethű reprodukciója ezen vitáknak, hanem azoknak theologiai és irodalmi becsű kidolgozása; és így eshetett meg, hogy Trypho a c. 63.-ban a symbolum szavait használja. Felemlítést érdemel

66. Tum ego revocato sermone quem initio inter-miseram, cum eum ex Virgine genitum esse, (»ὅτι ἐκ Παρθένου γεννητός«) atque hanc ex Virgine generationem (καὶ διὰ Παρθένου γεννηθῆναι) per Isaiam praedictam fuisse demonstrarem, ipsum vaticinium denuo recitavi in haec verba: Et adiecit Dominus loqui ad Achaz dicens: Pete tibi signum etc. (itt újból idézi Justinus Is. 7, 14—17 helyét, majd így folytatja): Deinde haec adieci: Neminem quidem in Abrahae secundum carnem genere exstittisse, praeter hunc Christum nostrum, qui ex Virgine natus esset aut natus diceretur, omnibus perspicuum est (»ὅτι . . . οὐδεὶς οὐδέποτε ἀπὸ Παρθένου γεγέννηται οὐδὲ λέλεκται γεγεννημένος, ἀλλ' ἢ οὗτος ὁ ἡμέτερος Χριστός, πᾶσι φανερόν ἐστι«).¹

67. Καὶ ὁ Τρύφων ἀπεκρί-
νατο· Ἡ Γραφή οὐκ ἔχει·
»Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ
λήψεται καὶ τέξεται υἱόν·«
ἀλλ'· »Ἰδοὺ ἡ νεάνις ἐν γαστρὶ
λήψεται καὶ τέξεται υἱόν« καὶ
τὰ ἑξῆς λοιπὰ, ὡς ἔφη· Ἔστι
δὲ ἡ πᾶσα προφητεία λελεγμένη

67. Tum Trypho respondit:
Scriptura non habet: »Ecce
Virgo concipiet et pariet
filium«, sed: »Ecce adolescen-
tula in utero concipiet et
pariet filium«, et quae ordine
sequuntur, ut a te recitata
sunt. Tota autem prophetia

még a 63. fej. további szövegében az a részlet, amikor Justinus Trypho-nak felelve idézi Isac. 53, 8. jóslatát: »Generationem eius quis enarrabit? quia tollitur a terra vita eius« — és így folytatja: »an non tibi eo dictum videtur, quod qui ob iniquitates populi in mortem a Deo traditus dicitur, is genus ex hominibus non habeat; cuius et de sanguine Moyses, ut iam dixi, cum arcane loqueretur, sanguine uvae suam illam stolam lavaturum esse dixit; quippe cum eius sanguis non ex semine humano generatus sit, sed ex voluntate Dei.« Ezen utóbbi szavakban Zahn (Das apost. Symbol. 63. l. i. j.) János evangéliumának 1, 13. (»qui non ex sanguinibus . . . neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt«) helyére való utalást lát, vonatkozásban Iren., Adv. haer. III. 19, 2-re.

* U. o. 619. has. — A 63. fej. latin fordítása nem szószerint hű fordítás; a görögben az »ἀπόδειξον« (»demonstres«) szó kétszer fordul elő; először a parthenogenesis említése után, majd ismét a mennybe-menetel említése után, és itt még »δηλον« szóval van bővítve (= »clare demonstres«).

¹ Migne i. h. 627—8. has. Itt először fordul elő Justinus-nál az »ἐκ« praepositio a »διὰ« helyett, kapcsolatban a »παρθένος« szóval; még egyszer előfordul alább a 84. fejezetben.

εἰς Ἐζεχίαν, εἰς ὃν καὶ ἀπο-
δείκνυται ἀποβάττα κατὰ τὴν
προφητείαν ταύτην. Ἐν δὲ
τοῖς λεγομένων Ἑλλήνων μύ-
θοις λέλεκται ὅτι Περσεὺς ἐκ
Δανάης παρθένου οὔσης, ἐν
χρυσοῦ μορφῇ ῥέεσαντος ἐπ'
αὐτὴν τοῦ παρ' αὐτοῖς Διὸς
καλουμένου, γεγέννηται· καὶ
ἡμεῖς τὰ αὐτὰ ἐκεῖνοις λέγον-
τες, αἰδεῖσθαι ὀφείλετε, καὶ
μᾶλλον ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώ-
πων γενόμενον λέγειν τὸν Ἰη-
σοῦν τοῦτον· καὶ ἂν ἀποδεί-
κνυτε ἀπὸ τῶν Γραφῶν, ὅτι
αὐτός ἐστιν ὁ Χριστός, διὰ
τὸ ἐννομῶς καὶ τελέως πολυ-
τεύεσθαι αὐτὸν, κατηξιώσθαι
τοῦ ἐκλεγῆναι εἰς Χριστόν·
ἀλλὰ μὴ τερατολογεῖν τοιμᾶτε,
ὅπως μὴτε ὁμοίως τοῖς Ἑλλήσι
μωραίνειν ἐλέγχησθε.¹

in Ezechiam dicta est, in
quem etiam evenisse demon-
strantur, quae hoc oraculo
continentur. Perhibetur autem
in eorum, qui Graeci dicuntur,
fabulis, *Perseum ex Danaë*
virgine, cum in auri forma
influxisset in eam is, qui
apud illos dicitur Jupiter,
genitum esse; et vos sane
pudere deberet eadem illis
dicere; satiusque esset *homi-*
nem ex hominibus genitum
fateri hunc Jesum; ac, si
ipsum Christum esse ex
Scripturis — demonstratis,
ob consentaneam legi et
perfectam vitam id honoris
consecutum dicere, ut in
Christum eligeretur. *Sed mon-*
stra et portenta audacter
effutire non debetis, ne pariter
*ac Graeci desipere arguamini.*²

68. Tum Trypho: Rem enim incredibilem ac impossi-
bilem propemodum demonstrare conaris, *Deum nasci et homi-*
nem fieri non dedignatum esse (»ὅτι Θεὸς ὑπέμεινε γεννηθῆναι,
καὶ ἄνθρωπος γένεσθαι«). — [Majd több közbevetett eszme-
csere után Justinus így folytatja]: Tum ego: Cum igitur
his vere assentiamini, cumque Scriptura dicat: »Generationem
eius quis enarrabit?« an non tandem intelligere debetis
eum non esse humani generis semen? At Trypho: Quomodo

¹ Migne, P. S. G. VI., 629. has. Ezen ellenvetése Tryphonak
igen értékes adatot (egyszer már: c. 43. szó volt róla) tartalmaz, t. i.
azt, hogy a Justinus-korabeli rabbik Jes. 7, 14. : מְלֶכֶת שָׁמַיִם szót nem »παρ-
θέρος«-sal (a Septuaginta-fordítók pedig így fordították), hanem »παῖς«-
sal fordították és így Jesaiás ezen szövegében nem látták a partheno-
genesis jóslatát, sőt semmiféle messiási jóslatot sem, ami azonban épen
nem dönti meg még azt, hogy ez a hely mégis Isten által inspirált
messiási jóslat volt, sőt még azt sem bizonyítja, hogy a zsinagóga magya-
rázása a multban is mindig olyan volt, mint Trypho-é.

² U. o. 630. has.

igitur Scriptura dicit Davidi, fore ut ex eius lumbis filium sibi Deus assumat, et regnum ei tradat, ac in sede gloriae suae colloct? Si quidem, inquam (itt már Justinus beszél!), Trypho, vaticinium illud Isaías: »*Ecce virgo in utero concipiet*« non ad Davidis sed ad aliam ex duodecim tribubus domum edidisset, haberet forte res aliquid dubitationis. Sed cum ipsa prophetia ad domum Davidis edita sit, quae ad Davidem in mysterio dixit Deus, ea Isasias, ut erant eventura, ita exposuit. Nisi forte illud, amici, inquam, ignoratis, multa arcane aut in parabolis dicta, aut mysteriis et actionum quarumdam signis adumbrata, a prophetis post eos, qui haec dixere aut egere, exortis fuisse explicata.¹

¹ Migne, P. S. G. VI. 631—2. has. — Az ezután következő fejezetekben Justinus először kikel a Septuaginta-fordítással szembehelyezkedő rabbinusok ellen (c. 68. fin.), majd előadja azon vélekedését, hogy a görög mythologiában theogoniákról (Bacchus, Jup. és Semele fia; Hercules, Jup. és Alcmena fia) csodatevésekről (Aesculapios), Mithras sziklából való születéséről és barlangban (»σπηλαιοσ«) tartott felavatási mysteriumairól, Perseusnak szűztől való születéséről (»ἐκ παρθένου γεγεννησθαι τὸν Περσεά ἀκούσωσ«) előforduló elbeszélések mind csak az ördög által az ó-szövetségi szentírásban az eljövendő Messiásra nézve megjövendölt eseményeknek és cselekményeknek utánzása, másolása volt, hogy így az embereket az ördög félrevezesse és a keresztény vallástól elvonja. Erről Justinus a 69. fejezetben tárgyal hosszasan. Valamivel alább (c. 77.) azt mutatja ki Justinus, hogy Isai. 7, 14. nem vonatkozhatik Ezekiásra, végre a 78. fejezetben rátér Jézus születésének az evangeliumok (Máté, Lukács megnevezése nélkül) nyomán való elbeszélésére; ezen utóbbira még visszatérünk. A 76. fejezetben (Migne, VI. 651—2.) Justinus a Daniel-féle »tamquam filius hominis« (»ὡς υἱὸν ἀνθρώπου«, Dan. 7, 13.) szavakban, valamint a »lapis de monte sine manibus abscissus«-ban (Dan. 2, 34. 45.) szintén a parthenogenesis megjölését látja; az első helyben azért, mert azon szavak szerint a Messiás csak emberi természetet vett magára, de nem emberi magból vette eredetét, mint más emberek; a másodikban azért, mert az ő megtestesülése nem emberi nemzés eredménye (»ἀνθρώπινον ἔργον«) volt, hanem Isten akaratának terméke (»ἀλλὰ τῆς βουλῆς τοῦ προβάλλοντο; αὐτὸν Πατὴρ τῶν ὅλων Θεοῦ«). A »filius hominis«-nak a parthenogenesisre való vonatkozását még pontosabban fejtegeti Justinus a c. 100.-ban (lásd alább). A 76. fejezetben még érdekes, hogy Justinus Dávid szavait: »Ex utero ante Luciferum genui te« (Ps. 109, 3.) Jézusnak Szűztől való születésére, tehát »emberi« származására és nem a »praeexistens Verbum«-nak az

84. Atque illud etiam: »Ecce Virgo in utero concipiet et pariet filium«, in eum praedictum fuerat. Nam si ille, de quo loquebatur Isaias, non erat ex Virgine nasciturus (»μή ἐξ Παρθένου οὗτος ἐμελλεν γεννᾶσθαι«); quis tandem ille est, de quo Spiritus Sanctus clamabat: »Ecce Dominus ipse nobis dabit signum: Ecce virgo in utero concipiet et pariet filium?« Nam si hic quoque, perinde ac alii omnes primogeniti, ex concubitu oriturus erat, cur Deus ipse signum, quod minime omnibus primogenitis commune esset daturum, se dicebat? Sed quod vere signum est, quodque certum humano generi futurum erat, nempe ex virginali utero primogenitum omnium rerum conditarum, carnem factum, vere puerum nasci (»τουτέστι διὰ παρθενικῆς μητρὸς τὸν πρωτότοκον τῶν πάντων ποιημάτων σαρκοποιηθέντα ἀληθῶς παιδίον γένεσθαι«), id praeoccupans

Atya-Istentől való örök származására magyarázza. Maranus a jegyzetben (653—4. has. 70. jegyz.) ezt úgy értelmezi, hogy a megtestesülés az Atyának öröktől fogva alkotott akarati elhatározásából történt és így az örökkévalóság perspektívájában mondható az is, hogy Jézusnak Szűztől való származását a nap teremtmése előtt eszközölte Isten. Justinus egyébként »ante luciferum« (»πρὸ Ἑωσφόρου«) helyett »ante solem et lunam« szókat használ itt, alább (c. 83.) ő is »Ἑωσφόρος«-t használ. Tertullianus (In Marc. c. 10.) az »ante luciferum«-ban Jézusnak éjjel való születésének megjósolását találja, tehát ő is az emberi születésre magyarázza Dávid szavait. Ilyen perspektívából magyarázható subordinatianismust kizáró, katolikus értelemben azon, alább a c. 84.-ben Jézusról használt kifejezés: »ex virginali utero primogenitum rerum conditarum, carnem factum, vere puerum nasci« (Migne i. m. VI. 674.). A 78. fejezetben Justinus elbeszélvén Máté 1. 2. fejezetének Jézus születésére, a mágusok jövetelére és a szent családnak Egyiptomba való menekülésére vonatkozó adatait (feltűnő, hogy szerinte Jézus Bethlehembben »ἐν σπηλαίῳ τινι« született, amint azt a Protevang. Jacobi is említi; l. alább) és úgy látszik utalni akart a zsidók Pandera-meséjére, midőn így ír a 78. fejezetben: »Καὶ Ἰωσήφ δὲ ὁ τὴν Μαρίαν μεμνηστευόμενος, βουλευθεὶς πρότερον ἐκβαλεῖν τὴν μνηστὴν αὐτῷ Μαρίαν, νομίζων ἐγκυμουεῖν αὐτὴν ἀπὸ συνουσίας ἀνδρός, τοῦτεστιν ἀπὸ πορνείας, δι' ὀράματος κεκέλευστο, μὴ ἐκβαλεῖν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ« κτλ. Justinus tehát nem nevezi meg a Pandera nevet, de mivel Celsus 20 év mulva már e nevet említi, hihetőleg Justinus is ismerte és ezen rágalomra utalt kíméletesen; mindezenetire bővebben szól, mint Máté 1, 19—20.

per Spiritum Sanctum aliis atque aliis modis, ut vobis exposui, praenuntiavit, ut cum factum esset, potestate et voluntate Creatoris universorum factum esse agnosceretur; *quemadmodum ex una Adae costa Eva genita est*, ac caetera omnia animantia verbo Dei initio generata sunt. Vos autem in his quoque interpretationes, quas seniores vestri edidere, cum apud Ptolomaeum Aegyptiorum regem essent, pervertere audetis, Scripturam asserentes non habere, ut ille exposuerunt, sed: »Ecce adolescentula in utero habebit«. Quasi vero res magnae significarentur, si mulier ex concubitu paritura esset; quod iuniores omnes mulieres faciunt, exceptis sterilibus; quanquam, ut istae etiam pariant, potest Deus efficere, si velit. Samuelis enim mater, cum non pareret, Dei voluntate peperit: sic etiam uxor Abrahae, sancti illius patriarchae, et Elisabet, quae Joannem Baptistam genuit, et quaedam aliae similiter. Quapropter nihil omnino suspicari debetis, quod non possit Deus facere, si velit. Imprimis vero cum praedictum sit ita eventurum, ne prophetias adulterare aut prava interpretatione detorquere audeatis; siquidem vobis iniuriam solis facietis, Deum autem nihil laedatis.

85. (Justinus a Psal. 23, 7 szavait: »Tollite portas« etc. Krisztusra vonatkoztatja és ennek bizonyítása közben így ír):

Κατὰ γὰρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τοῦτον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πρωτοτόκου πάσης κτίσεως, καὶ διὰ Παρθένου γεννηθέντος καὶ παθητοῦ γενομένου ἀνθρώπου, καὶ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὑμῶν καὶ ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος ἐκ νεκρῶν, καὶ ἀναβάντος εἰς τὸν οὐρανόν, πᾶν δαιμόνιον ἐξουζόμενον νικᾶται καὶ ὑποτάσσεται.¹

Nam per nomen ipsius illius Filii Dei et omnis creaturae primogeniti, qui ex Virgine natus est, et homo perperationibus obnoxius factus, et sub Pontio Pilato a populo vestro crucifixus et mortuus est, ac resurrexit ex mortuis et ascendit in coelum, daemonium quodlibet adiuratum vincitur et subiicitur.*

¹ Migne, P. S. G. VI., 676. has. — Ezen szöveg ritkított szavai egészen kézzelfoghatólag egy symbolum szövegéből vannak idézve és

etiam
agnos
creata
orta d
σαρξ
obnox
cum
homin
crucif
seipst
γεννη
et Ja
ipsius
quibu
libero
et un
Filiu
cum p
in cor
ἀποστ
esse i
ποιημα
(qui c
Lapis
in pro
nem e
γεγο
pedig:
alatt ol
szöveg
*
parthen
azt csak
:
csak »A
a 78. fe
születés

100. — . . . Nobis igitur revelavit omnia, quacunque etiam ex Scripturis per eius gratiam intelleximus, cum agnoscentes primogenitum Dei esse et ante res omnes creatas et patriarcharum filium, ut *qui ex Virgine ab eis orta caro factus* (*ἐπειδὴ διὰ τῆς ἀπὸ γένους αὐτῶν Παρθένου σαρκωποιηθείς*), informis homo et inglorius et perpassionibus obnoxius fieri voluerit. Hinc in sermonibus suis dicebat, cum de futura sua passione dissereret: »Oportet Filium hominis multa pati et reprobari a Phariseis et Scribis et crucifigi et tertia die resurgere«. Filium igitur hominis, seipsum dicebat vel quia *natus erat ex Virgine* (*ἀπὸ τῆς γεννήσεως τῆς διὰ Παρθένου*), quae ut iam dixi, *ex Davidis et Jacobi et Isaaci et Abrahami genere orta erat*; vel quia ipsius pater exstitit Abraham et eorum, quos recensui, ex quibus genus ducit *Maria*.¹ Nam qui feminas genuere, eos liberorum, quos filiae suscipiunt, patres esse scimus. Nam et unum ex discipulis suis, qui eum revelante ipsius Patre Filium Dei Christum esse agnoverat, Petrum appellavit, cum prius Simon vocaretur. Et cum eum Filium Dei esse in commentariis apostolorum (*ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τῶν ἀποστόλων*) scriptum legamus, et Filium dicimus illum et esse intelligimus, ac ante omnes res creatas (*πρὸ πάντων ποιημάτων*) ex Patre, ipsius virtute et voluntate, prodiisse (qui quidem et Sapientia et Dies et Oriens et Gladius et Lapis et Virga et Jacob et Israel alio atque alio modo in prophetarum libris appellatus est) et *ex Virgine hominem esse factum*, (*διὰ τῆς Παρθένου ἀνδρωπος γεγονέναι*) ut qua via initium orta a serpente inobedi-

pedig: a »προϊοτόκου πάσης κτίσεως« szavakat a Constit. Apost. VII. 41. alatt olvasható symbolum-szövegben találjuk meg, míg a többi, fent a szövegben ritkított szó a Romanum szövegében van meg.

* Migne, P. S. G. VI., 675. has. — A c. 87.-ben is van a parthenogenesisre vonatkozás (»ex Virgine hominem genitum esse«), de azt csak itt a sor alatt emlitem.

: Justinus a »Μάρια« nevet igen ritkán használja, ő rendszeren csak »Παρθένος« szót használ; a »Μάρια« név előfordul még 4-szer fent a 78. fejezetben (ahol Justinus, Máté és Lukács nyomán elbeszéli Jézus születését) és még kétszer: a 113. és a 120. fej.-ben.

entia accepit, eadem et dissolutionem acciperet. *Eva enim cum virgo esset* (»Παρθένος γὰρ οὕσα Εὕα«) et incorrupta, sermone serpentis concepto, inobedientiam et mortem peperit. *Maria autem virgo*, cum fidem et gaudium percepisset (»Πίστιν δὲ καὶ χαρὰν λαβοῦσα Μαρία ἡ Παρθένος«),¹ nuntianti angelo Gabrieli laetum nuntium, nempe Spiritum Domini in eam superventurum et virtutem Altissimi ei obumbraturam, ideoque quod nasceretur ex ea sanctum, esse Filium Dei, respondit: Fiat mihi secundum verbum suum.²

113. — ... Jesum enim ipsum illum fuisse, qui Moysi et Abrahæ et aliis omnibus patriarchis visus est, et cum eis collocutus, cum Patris voluntati ministraret, iam a me demonstratum est; qui et advenit, ut *homo fieret ex Virgine Maria*, ac semper est (»ὅς καὶ ἄνθρωπος γεννηθῆναι διὰ τῆς Παρθένου Μαρίας ἦλθε καὶ ἐστὶν αἰεὶ, ἐρῶ«).³

120. Videte quomodo eadem et Isaac et Jacob promittat. Ita enim dicit ad Isaac: »Et benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ«. Et ad Jacob: »Et benedicentur in te omnes tribus terræ et in semine tuo«. Non id iam Esau aut Ruben dicit aut alii cuiquam, sed iis, ex quibus *Christus, secundum illam ex Virgine Maria dispensationem, oriturus erat* (»ἀλλ' ἐκείνοις ἔξ ὧν ἔμελλεν ἔσεσθαι κατὰ τὴν οἰκονομίαν τὴν διὰ τῆς Παρθένου Μαρίας⁴ ὁ Χριστός«).*

¹ A »Μαρία ἡ Παρθένος« alakzatot most (c. 100.) használja először Justinus (az Apol. I., II.-ban és a Dial. előző fejezeteiben még nem használta), de a 113. és 120.-ban ismét előfordul.

² Migne, P. S. G. VI., 709--12. has. — A következő (c. 101.) fejezetben is fel van említve a parthenogenesis: »οἷνες (szó van Mária őseiről, a patriarchákról) καὶ πατέρες ἦσαν τῆς Παρθένου, δι' ἣς ἐγεννήθη ἄνθρωπος γενόμενος« (Migne i. m. VI. 712.).

³ Migne i. h. 737—8. has. — Az »ἐρῶ (= ἐρέω = dico) olvasása nem biztos; Thirlby ἐν ὁυρανῷ rövidítését látja e szóban, de ez a contextus szerinti értelemnek nem felel meg. V. ö.: Migne i. h. 727. has. 73. j.

⁴ A parthenogenesisről szó van még: a c. 127.-ben e részletnél: »ὅν (t. i. διόν) καὶ ἄνθρωπον γεννηθῆναι διὰ τῆς Παρθένου βεβούληται« (»quem et hominem nasci ex Virgine voluit«). — A symbolumra általában (de nem a parthenogenesisre) vonatkozó hely van a c. 132. következő szavaiban: »cognoscatis Jesum, quem nos Christum esse Filium Dei agnovimus, qui crucifixus est et resurrexit et ascendit in coelos et

c)

dott
volna
felel,
élők
non
ἐτ
abole
hum
tione
corp
indu
exer
susce

d)

135.
ő m
tehát
és h
jelle
bolu
egyl
ő be
de
a »

iteru
vent

»ἐγε

Zak

c) Fragmentum Justinii »De resurrectione«
(Περὶ ἀναστάσεως).

3. — (Justinus azon ellenvetésre, hogy ha a feltámadott testen is meglesznek a nemi különbségek, szükséges volna a nemi élet folytatása a mennyben is, elutasítólag felel, hivatkozva az e földön is nemi önmegtartóztatásban élőkre és hozzáteszi:) Et sane Dominus noster Jesus Christus non alia de causa *natus est ex virgine* (»ἐκ παρθένου ἐτέχθη«), quam ut illegitimae cupiditatis generationem aboleret, ostenderetque huius mundi principi, etiam *sine humana consuetudine* possibilem esse Deo hominis formationem. *Genitus autem* (»Καὶ γεννηθεὶς«) ac reliquam vitae corporeae rationem amplexus, in cibo, inquam, et potu et indumentis, hanc solam, quae fit per concubitum, non exercuit, sed alias carnis cupiditates et necessarias quidem suscepit, non necessarias autem non admisit.¹

d) Justinus idézett szövegeinek méltatása.

Justinus körülbelül 130. év körül, de mindenesetre a 135. év előtt tért át a kereszténységre Ephesusban.² Az ő műveiből kivonható pozitív, tradicionális és formuláris anyag tehát elsősorban nem Justinus halálának idejére (163—167.) és helyére (Róma), hanem megtérésének idejére és helyére jellemző, abból származtatandó; sőt a nála található symbolum-részletekben némely kutatók egyenesen az ephesus-i egyház symbolum-át akarják felismerni. Így látható, hogy ő benne Polykarpus-sal († 155.) egy korban élő tanunk van, de akitől hasonlíthatatlanul bővebb adatok maradtak reánk a »parthenogenesis«-t illetőleg is.

iterum omnium omnino hominum usque ad ipsum Adamum, *index venturus est.* (Migne i. m. VI. 782—3. h.)

* Migne i. h. 753—4. has.

¹ Migne i. m. VI. 1578. h. — Feder (i. m.) »ἐτέχθη« helyett: »ἐγεννήθη«-t idéz.

² Bardenhewer i. m. I. 192. l., Feder, Just. d. Märt. Lehre, 8. l. Zahn, Das apost. Symbol. 33. l.

*Zahn*¹ éppen Justinus-ban (Ephesus) látja az összekötő kapcsolatot a régi palaestina-syriai keresztelezési hitvallás (sz. Pál, antiochiai Ignác) és a római symbolum között, amelynek első biztos és kifejezett nyoma csak *Tertullianus*-nál² van, aki Marcion eretnekről említi, hogy Marcion (145. é. körül) Rómában hitvallást nyújtott át, amely a római egyház hitével megegyezett. Az Apologia I.-ban Justinus (c. 26.) is Marcionról, mint Rómában élőről és működőről említést tesz.

Justinus mindenesetre ismert egy symbolumot³ és sokszor ismétlődő és a symbolum több ízét egyszerre felölelő eszmefüzérekben idézte is azt. Ez a fent közölt szövegek több helyéből, főleg Apol. I., 21., 63., Apol. II., 6., Dial. 63., 85., 132. fejezetekben foglalt (és fent a nyomtatásban is feltüntetett) formulákból⁴ nagy valószínűséggel megállapítható. Ezt *Zahn*⁵ és *Feder* biztos ténynek mondják (az utóbbi azonban Justinusnál úgy a R., mint egy keleti symbolum körvonalait felismerni véli.)⁶

*Harnack*⁷ azonban ezt alaptalan következtetésnek mondja, mert szerinte az ismétlődő formulákból csakis arra

¹ *Zahn* i. m. 33., 37., 47. l.

² *Tertulliani*: Praescript. 30.

³ *Feder* (i. m. 268—271. l.) az összes ilyen formularis Justinus-szövegeket közli egymásután.

⁴ A keresztelezési (trinitaria) formulát kifejezetten is idézi Justinus (Apol. I. c. 61.), de ugyanott és c. 65. szó van a keresztség előtti tanulásról (τὸν ταῦτα μαθησάμενον) és hitről és az életváltoztatás ígértéről. Persze arról még mindig lehet szó, mint komoly lehetőségről, hogy Justinus ismert ugyan egy rövid, trinitarius alapdomú, keresztelezési symbolumot, de a műveiben található christologikus formula ezen symbolumon kívül, mint egy christologikus *σύμμετρον* állott. (Ez *Harnack* véleménye.)

⁵ *Zahn*, i. m. 36—37. l.

⁶ *Feder* i. m. 271., 282—3. l.

⁷ *Harnack*, Apostol. Symbol (Realencykl. f. prot. Theol. u. K. I. k. 750—1. l.) — *Harnack* az ő »Dogmengeschichte-Grundriss« legújabb (IV., 1905. é.) kiadásában (38—9. l.) elismeri, hogy Rómában 150. évben vagy rövidebbel előtte keletkezett egy symbolum, amelynek szövegét már fent (I. fej.) közöltem is. Érdekes az, hogy *Harnack* egy-

lehet következtetni, hogy Justinusnak volt egy megállapodott christologikus »*σύμβολον*«-ja, de annak egy trinitarius alakú »symbolum«-hoz való tartozásáról mit sem tudunk. *Kattenbusch*¹ ingadozó álláspontot foglal el: bebizonyítva ő sem találja a symbolum ismeretét Justinusnál, de mégis valószínűbbnek találja azt, hogy Justinus ismerte és használta a »római symbolum«-ot.

Minket e tanulmányunknál csak a 3. ágazat, vagyis a christologikus »*σύμβολον*«-nak második íze, mely a parthenogenesisre vonatkozik, érdekel.

Ezen 3. ágazatra vonatkozólag *Kattenbusch*² is szólni teszi azt, hogy a parthenogenesis mint vörös fonál vonul végig az apologián és a dialoguson; és ő szerinte³ a Justinus idézéseiben ismételtelen előforduló 3. ágazat csak e szavakból állott:

»τὸν γεννηθέντα διὰ παρθένου«.

Zahn a 3. ágazatnak a régi római symbolum (R.) szerinti szövegét (»τὸν γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ

részt (Realencykl. id. h. és Grundriss i. h.) ugyane symbolumnak »keletkezését« 150. évre teszi és küzd azok ellen, akik korábbra teszik (*Zahn*, Funk, Caspari), másrészt azonban (u. o. 751., 753. l., valamint: *Hahn*, Bibliothek der Symbole, Anhang von A. Harnack, 375. l.) vitatja, hogy a »πατέρα παντοκράτορα«, a »μορογενῆ« és az »ἐκ πνεύματος ἁγίου« szavak »régebben« nem voltak még meg a római symbolumon kívül forgalomba jött formulákban.« És *Harnack* itt egyenesen *Justinusra* és *Irenaeusra* hivatkozik, mint akiknél az »ἐκ πνεύματος ἁγίου« szavak nem fordulnak elő és így náluk még a római »symbolum«-tól elütő és annál régebb eredetű (de nem »symbolum«-jellegű) formulák tartják magukat akkor is, mikor már a symbolum megvolt. *Zahn* ezzel szemben csak a »πατέρα« (i. m. 27.), a »μορογενῆ« (u. o. 45., 53. l.) szavakat mondja későbbi (III. század eleje) hozzáadásoknak és azt állítja (u. o. 23—27.), hogy ugyanekkor történt az »εἰς ἕνα« szavak (»εἰς ἕνα θεὸν παντοκράτορα«) szavak elhagyása is tekintettel *Praxeas* és *Noëtus* »monarchia«-i tévitanítókra; *Zahn* e tekintetben főleg *Irenaeusra* és *Tertullianusra* hivatkozik, akiknél állandó az »in unum Deum« (εἰς ἕνα θεόν) formula.

¹ *Kattenbusch* i. m. II. k. 297. l.

² *Kattenbusch* i. m. II. k. 298. l.: »Merkwürdig ist das durch Apologie und Dialog gleicherweise sich hindurchziehende διὰ παρθένου.

³ U. o. 294. és 298. l.

Μαρίας τῆς παρθένου») az egész symbolummal egykorúnak¹ és a parthenogenesis tanát pedig magával a kereszténységgel egykorúnak tartja, amelynek nyomait ő feltalálja János evangéliumában (1., 13.) és sz. Pál leveleiben (Gal. 4., 4.).

Harnack² véleménye megegyezik Kattenbusch-éval, ő szerinte is Justinus 3. ágazatában nem volt még meg az »ἐκ πνεύματος ἁγίου«.

Ezeknek megértéséhez tudni kell, hogy Zahn Máté és Lukács »evangelium infantiae«-részleteit (Matth. c. 1—2., Luc. c. 1—2.) az evangéliumokkal egykoruaknak³ tartja, míg Harnack e részleteket későbbi toldásoknak nézi, amelyeknek az említett két evangéliumba beillesztése után vétegett volna fel a symbolumba az »ἐκ πνεύματος ἁγίου« toldás.⁴

Feder⁵ így rekonstruálja Justinus symbolumának 3. ágazatát:

τὸν γεννηθέντα διὰ (ἐκ)⁶ (Μαρίας)⁷ τῆς παρθένου.

Ebből is már az látható, hogy a Justinus-ból beigazolható alakja a symbolum 3. ágazatának részben közelebb áll a R.-hoz, részben pedig távolabb, mint antiochiai Ignác formulája.

Ignácnál ugyanis megvan a »πνεύματος ἁγίου«, de nincs meg az ἐκ (διὰ) Μαρίας τῆς παρθένου alakból a »τῆς« névelő.

Justinusnál, nevezett írók szerint, hiányzik az »ἐκ πνεύματος ἁγίου«, de kétszer előfordul a »διὰ τῆς παρθένου

¹ Zahn, Das apost. Symbol, 55. l.

² Hahn, Bibl., Anhang 375.; P. R. E. I⁸. 751., 753. X.

³ Zahn i. m. 58—61.

⁴ P. R. E. I⁸. 753. l.; Harnack, Chronologie, I. k. 649.

⁵ Feder i. m. 271., 277. l. — Feder is elismeri, hogy Justinusnál az »ἐκ πνεύματος ἁγίου« szavak sehol sem fordulnak elő. Megjegyzendő, hogy a Szentléleknek Máriára való leszállását két ízben is tüzetesen elbeszéli Justinus az evangéliumok (Máté, Lukács) nyomán (Apol. I. 33., Dial. 78.).

⁶ Az »ἐκ« praepositio csak kétszer (Dial. c. 66., 84.) fordul elő, máshol »διὰ« (παρθένου).

⁷ A »διὰ τῆς παρθένου Μαρίας« forma kétszer fordul elő; Dial. 113., 120.

Μαρία» alak. (Egyszer¹ előfordul ezen symbolum-szerű mondatban ez az alak is: »*Μαρία ἡ παρθένος*«, amely a szórendre nézve teljesen megegyezik a R. szórendjével.)

Ami már most a 3. ágazatot részleteiben illeti, Justinus műveiből kétségen kívül áll, hogy ő ismerte R.-nak egész eszmetartalmát.

a) Justinus ugyanis számtalan változatban beszél Jézus (emberi) *születéséről*, amikor is rendszerint a *γεννᾶν* igét és főleg annak szenvedő aoristusát (*γεννηθῆναι*) használja,² de előfordulnak még a »*γίνεσθαι*» vagy »*ἀποκυθῆναι*«);

b) Justinus két helyen (Apol. I., 33., Dial. 78.) elmondja a Máté és Lukács infantia-szövegeivel (Matth. 1—2., Luc. 1—2.) teljesen megegyezően a *Szentlélektől* való fogantatást; és pedig az *előbbi helyen* (Apol. I., 33.) idézi az angyalnak *Máriához* intézett szavait (Luc. 2., 31: »*Καὶ ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ καὶ τέξῃ υἱόν* = *Ecce concipies in utero et paries filium*«), de idézete bővebb a Lukácsnál található szavaknál, mert Justinus így idéz: »*Ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ τέξῃ υἱόν*«³ — a *második helyen* (Dial. 78.) pedig felemlíti Justinus, hogy az angyal Józsefnek megjelent és neki mondta (Matth., 1., 20.), hogy az, ami *Mária méhében* van, a *Szentlélektől* van (»*ἐκ τῆς αὐτῆς τοῦ φανέντος ἀγγέλου, ὅτι ἐκ Πνεύματος ἁγίου ὃ ἔχει κατὰ γαστρός ἐστι*«).

Ebből világos, hogy Justinus nemcsak ismeri a »*Szentlélektől* való fogantatás» tanát, hanem, hogy annak fogalmazására nézve részben megegyezik mindkét idézett helyen a R.-al t. i. az »*ἐκ πνεύματος ἁγίου*« szavakra nézve.⁴

¹ Dial. c. Tryph. c. 100.

² A *γεννᾶν* ige egyes, Justinus által használt, alakjainak pontos statisztikáját közli *Feder* i. m. 276. l.

³ Migne, P. S. Gr. VI. 381.

⁴ Az Apol. I. 33.-ra nézve ez kétségenkívüli, mert ott Lukács angyal-szózata nem is tartalmazza (Justinus-é igen!) az »*ἐκ πνεύματος ἁγίου*«-t; de a második helyre (Dial. 78.) is erős a valószínűség azért, mert itt Justinus nem névszerint, hanem csak elbeszélő irányban és nem egyenes idézetben (»*oratio obliqua*«) mondja el az angyal szavait és

Ebből erős valószínűséget nyer azon feltevés is, hogy, bár Justinus a symbolum-szerűen hangzó eszmefüzérekben a »γεννηθῆναι« ígét vagy a »διὰ (ἐκ) παρθένου (Μαρίας)« formulát sehol sem hozta kapcsolatba az »ἐκ πνεύματος ἁγίου«-val, ezen (ἐκ π. ἁγ.) szavak nála mégis symbolumnak christologikus szakaszában is megvoltak. Szerző ezen véleményre jutott el fenti kutatásai alapján.

c) Justinusnál a »παρθένος«-ról, a szűzről, mint Jézus anyjáról való megemlékezés olyan gyakori, hogy a parthenogenesis hite a maga teljességében Justinus korában beigazoltnak és véglegesen formulázottnak tekintendő.

A római symbolum 3. ágazatának három alkotó eleme tehát t. i. 1. a születés, 2. a Szentlélektől való fogantatás, 3. a szűztől való származás, előfordulnak Justinus-nál.

Sőt ezen elemek harmadikát illetőleg Justinus műveiben azon feltűnő új alkalmazás fordul elő, hogy oly helyeken, amelyekben tulajdonnevet (Μαρία) kellene is használnia, nem használja a »Μαρία« nevet (összesen csak 8-szor fordul elő nála a »Μαρία« tulajdonnév), hanem használja a »ἡ παρθένος« szót, tehát egy köznevet névelővel, amely kifejezési móddal Máriát, mint az egyedülálló szűzet, az antonomasztikus értelemben vett »Szűz«-et jelöli meg, akinek ezen »ἡ παρθένος« neve tulajdonnév erejével bír. Nem lehet azért csodálni, hogy Justinus iratainak régibb nyomtatott görög kiadásaiiban ilyen helyen a »παρθένος« szót nagy II-vel írták, mint Migne is tette a Patrologiae Cursus, Series Graeca-ban (tom. VI.)

A »ἡ παρθένος« szónak ezen tulajdonnév-képi használata teljesen kizárja azt, hogy Justinus Máriát csakis Jézus születése előtt tartotta »παρθένος«-nak. Ha ő Máriát halála után körülbelül 100 évvel »ἡ παρθένος«-nak, a »Μαρία« név mellőzésével, nevezi, az arra mutat, hogy ő Máriát szűznek, egész életén át szűznek, csakis szűznek és a szűzek egyedülálló példányának tekintette. Egyenesen képtelenség

azoknak is csak kivonatát (8 görög szóba vonja össze a Máté szerint 35 szóból álló angyal-szózatot); és mégis pontosan kiveti ezen »oratio obliqua«-ban is az »ἐκ πνεύματος ἁγίου«-t.

volna pedig Justinus két apologiáját és főleg a *Dialogus*-t elolvasván, azt mondani, hogy a minduntalan csupán »ἡ παρθένος«-nak nevezett Mária Józseffel később hitvesi testi közlekedésben állott volna és gyermekeket szült volna.¹

* * *

9. *Protevangelium Jacobi.*

Ezen apokrif irat (igazi címe: *Γέννησις Μαρίας*) a Máté 1—2., Lukács 1—2. fejezeteiben foglalt »infantia Jesu«-történetnek népies, regényszerű átdolgozását képezi, amely *Bardenhewer*² szerint a II. század közepén (sőt annak esetleges feltevése mellett, hogy Justinus I. Apol. 33. alatti, fent már tárgyalt idézőmódjával Luk. 1., 31-hez, a *Protevangelium* ismeretét mutatná, a II. század elején) íratott meg, de *Harnack*³ csak közvetlenül Origenes előtti időből keletkezteti e művet, mert szerinte csakis Origenes-ről tudjuk nagy valószínűséggel (»ἡ βίβλος Ἰακώβου«, *Comment. in Matth. X. 17.*), hogy ő ismerte a *Protevangeliumot*, de már Clemens Alex.-ról nem, aki csak Mária szüzességének »per obstetricem« való megvizsgálását (*Strom VII., 93—4.*) és Józsefnek első házasságából nemzett gyermekeit

¹ Az assyriai származású Tatianus, Justinus Martyrnak tanítványa, mesterét követve, 165. év körül Rómában pogányból kereszténynyé lett, és nemsokára ezután [*Λόγος*] *Πρὸς Ἑλληνας* (*Oratio adversus Graecos*) című művet adta ki, amely apologiája a kereszténységnek, Tatianus 172. évben gnostikussá lett és 172. év utáni időben a négy evangelium görög szövegeit átfordította syr nyelvre (ez volt az első syr fordítás), de úgy, hogy a négy evangeliumot összefüggő egésszé olvasztotta össze úgy, hogy a mű élén áll a János-evangelium prologja, ezt követi Jézus gyermekségének története (a genealogiák el vannak hagyva), majd a keresztség és kísértés, az első tanítványok meghívása, a kánai menyegző, majd pedig Jézus 2 évi nyilvános működése János chronologiai keretében, befejezését képezi Jézus halála, feltámadása és mennybemenetele. Ez a mű a »*Λατίσσαγορ*«, amelyet Zahn rekonstruált Ephraemus Syrus kommentárja alapján. Ez *Bardenhewer* véleménye (i. m. I. k. 242—260. l.). Tatianus »*Oratio*«-jában semmi vonatkozás sincsen a parthenogenesisre. — V. ö. *Harnack: Chronologie I. 284.*

² O. *Bardenhewer* i. m. I. k. 405—6. l.

³ A. *Harnack*, *Chronologie I. k. 600—602.*

(Adumbr. in Jud. 1.) illetőleg egyezik meg a Protevangeliummal, de arra nem hivatkozik.

A Protevangeliumnak említett mesés jellege és bizonytalan kora miatt reá, mint valamely dogmának tanujára, hivatkozni igen kétes értékű bizonyítási mód volna. A ma uralkodó vélemény a *Protevangelium*-ot a kánoni evangéliumok szövegével (Máté 1—2., Luk. 1—2.) szemben mindenestre ifjabb műnek tartja.

Elég talán csak arra utalni, hogy az abban található, Jézus szűzi fogantatására és szűzi születésére¹ vonatkozó és Máté és Lukács szövegein túlmenő *ténybeli* adatok már belső tartalmuknál, Istenhez és Jézushoz nem illő voltuknál fogva (*μαῖα* = obstetrix, mint felléptetett tanu Mária »*παρθενία*«-ja mellett) visszautasítandók.

De azért ezen *ténybeli* adatoknak szavakba és formulákba való öltöztetése mégis nagy jelentőségű lehet a Máté és Lukács infantia-szövegeire nézve ismert variánsoknak kormeghatározásánál. Így, hogy csak egy tipikus példát említsek: »Protevangelium« 19., 3. alatt Salome a szöveg szerint kételkedett Mária »*παρθενία*«-jában és a »*μαῖα*« társaságában való személyes meggyőződéstől tette ebbeli hitét függővé és így kiáltott fel:

Ζῆ κύριος ὁ θεός μου, ἐὰν μὴ βαλῶ τὸν δάκτυλόν μου καὶ ἐρευνήσω τὴν φύσιν αὐτῆς οὐ μὴ πιστεύσω ὅτι παρθένος ἐγέννησεν.²

Ezen »*παρθένος ἐγέννησεν*« (egy szűz nemzett — szült) szokatlan formulát megtaláljuk egyes régi kodexek Máté 1., 16. szövegében:³ Bobbien. k, Vercell. a, Sangerm. g¹, Monac. q: »virgo Maria genuit Jesum« (Monac.: Maria genuit Jesum). Syr-Curet.: »cui desponsata erat Maria virgo, quae genuit Jesum«.

Itt látjuk, hogy a »Protevangelium« 19., 3. alatti szó-

¹ Értékesebb adat lesz a születés helyének: »*σπήλαιον*« (a barlang) felemlítése, mert Justinus is (Dial. 78.) említi a »*σπήλαιον*«-t.

² C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, II. kiad. (Lipscse, 1876.), 37. l.

³ Merx i. m. I. k. 8. l.

fűzése és formulázása egy Máté 1., 16. alatti régi és pedig kétségtelenül katolikus jelentésű szöveg-alaknak alkalmazása.

Feltűnő még az angyalnak szózata, melyet a »Prot-evangelium« Lukács 1., 30—1-re támaszkodva, de más szöveggel idéz:

Protev. 11, 2.

καὶ συλλήψῃ ἐκ λόγου
αὐτοῦ (a velencei Marcianus
cl. II. nr. 42. codex, Tischen-
dorf A.-ja szerint: »συλλήψῃ
ἐκ πνεύματος ἁγίου«).¹

Luk. 1, 30. (text. rec.).

Καὶ ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ
καὶ τέξῃ υἱόν.

Elhagyja továbbá az angyal a Protev. 11., 2. alatti további idézetben a Luk. 1., 35. görög szöveg (t. r.) »πνεῦμα ἁγίου ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ«-szavakat;² és a »πνεῦμα ἁγίου«-t csak a Máté 1., 20. alatti angyal-szózat átírásában említi; továbbá később, midőn József a »μαῖα« keresésére indulván, ennek kérdezősködésére mondja (Prot. 19., 1.) Máriáról: »καὶ οὐκ ἔστιν μου γυνή, ἀλλὰ σύλληψιν ἔχει ἐκ πνεύματος ἁγίου.«³

7. Acta Pauli* (Πράξεις Παύλου).

a) Acta Pauli et Theclae (πράξεις Παύλου καὶ Θεκλής).

Ezen, Lipsius által görög szövegben, Hennecke által német fordításban közölt iratban Jézus emberi születésére vonatkozólag csak az foglaltatik, hogy sz. Pál prédikáció-

¹ Tischendorf i. m. 22. l.

² U. o. 22—3. l.

³ U. o. 36. l.

* Az »Acta Pauli« sz. Pálnak az Ap. Csel.-ben le nem írt, de az ő első útjának ott (Ap. Csel. 13, 50.) antiochiai (Pisid.) és iconiumi eseményeihez fűzött élményeit tartalmazza; e mű nem eretnek irányzatú, hanem igazhitű mű, amelyet a keleti, főleg a syr egyházban, a kánoni könyvek mellett istentiszteletnél is felolvastak. Az »Acta Pauli«-nak egyik része: az ú. n. »Acta Pauli et Theclae« hihetőleg az I. századba nyúlik vissza (Ramsay, The church in the Roman empire before A. D. 170. London, 1900. 375., 428. l. — ezen részlet korát 50—70. évekbe

jának fő tartalmát, főleg (Acta Pauli et Theclae c. 1.) *Demas* és *Hermogenes* tanítványai (titokban e tanítványok a gnosztikusokhoz hajlanak) oktatása közben, úgy jelöli meg az »Acta« írója, hogy az a szeretettnék (a mesternek) születése és feltámadása evangéliumára és annak megkedveltetésére vonatkozott. (»τὰ λόγια τῆς τοῦ κυρίου διδασκαλίας καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἡγαπημένου ἐγλύκαινε αὐτούς).¹

Hogy itt ilyen hangsúllyal van szó Jézus »születéséről« (γέννησις), az már ezen születés természetfeletti voltára, de egyúttal reális valóságára is látszik mutatni, olyaténképen, mint azt fent Ignác leveleiben (főleg: Smyrn. 1., 1.: »natum vere ex virgine«).

Ami az »Acta Pauli et Theclae« ezen helye után csak sejtés, az az »Acta Pauli«-nak egy másik részletében: a korinthusi levélváltásban, valóságra válik. Persze régiség tekintetében ez a levélváltás nem oly nyomós tanu, mint a Thekla-történet, mert a korinthusi levélváltás az »Acta Pauli« egészének szerkesztése idejében keletkezett és pedig, mint evidens hamisítvány, amelynek szövegrészleteiben semmiképen sem lehet sz. Pál tanításának szavait felismernünk (sz. Pál ugyan »per se« taníthatta ugyanazt Jézus születéséről, ami erről e levélváltásban van), hanem

helyezi), és épen ezen már Tertullian által is régi iratként idézett részlet miatt az egész »Acta Pauli« korát *Harnack* (Chronologie I. 494. l.) is az apokryphok közt a »Κήρυγμα Πέτρου« és az »Εὐαγγέλιον Πέτρου« után a legkorábbra (120 - 170. é. Kr. ut.) tüzi; *Bardenheuer* (i. m. I. k. 421., 425. l.) 160—170. é. közti időbe, *Hennecke* (Neutl. Apokryphen 367. l.) 160—180. évek közti időre. *Zahn* (Geschichte des ntl. Kanons II/II. Erlangen 1892., 891. l.) 150—180. évek közti időre teszi. Mivel ezek után csakis a lehetőség megvan arra nézve, hogy az egész »Acta Pauli« vagy legalább annak Thekla-részlete a 150. év előtti időben lett megírva, azért vettem fel Justinus és a Protevangelium után.

¹ *Lipsius*, Acta apost. apocr. I. k. 236. l., de az itt közölt görög szöveget a *Hennecke* után menve (Handbuch 386. l.) az EIKLM görög kéziratokban található helyesebb olvasással helyettesítettem. A fenti görög szöveg magyar fordítása: »és megszerettette velök az Úr tanításának és a szeretettnék születése és feltámadása megfajtásának ígeit.«

csakis a II. század közepén uralkodó dogmatikus felfogást és terminológiát Jézus születéséről.

Az »Acta Pauli«-nak C. Schmidt által 1897. évben a heidelbergi egyetem egy kopt kéziratában felfedezett, addig ismeretlen részletei közt napfényre került a korinthusi levélváltás is, amelyet addig csak örmény és latin szövegben ismertek, de így is az »Acta Pauli« körén kívül állónak gondoltak.

Lássuk már most ezen korinthusi levélváltásnak latin szövegét (görög nincsen).

b) A korinthusiak és sz. Pál közötti költött levélváltás.¹

α. A korinthusiak levele sz. Pálhoz.²

Stephanus et qui cum eo sunt omnes maiores natu Daphinus et Eubolus et Theophilus et Zenon, Paulo fratri in domino aeternam salutem.

Superuenerunt Corinthum uiri duo, Simon quidam et Cleobius, qui corundam fidem peruertunt uerbis adulteris, quod tu proba; nunquam enim audiuius a te talia . . . in carne t . . . nos. credimus enim sicut adaperum est . . ., quoniam liberauit te dominus de manu iniqui; petimus ut rescribas nobis; sunt enim quae dicunt et docent talia: non debere iniquiunt uatibus credi, neque esse deum . . ., neque esse resurrectionem carnis, sed nec esse figm[entum] hominem dei, sed *neque in carne uenisse Christum*, sed *neque ex Maria natum*, (a Harnack³ által az örmény és L₁ után rekonstruált görög szövegben: »οὐτε ἐν σαρκὶ τὸν Χριστὸν ἐληλυθέναι οὐτε γεγεννησθαι ἐκ Μαρίας)⁴ sed nec

¹ A szöveget közlöm: H. Lietzmann, Kleine Texte, 12. füz.: Apocrypha IV.: A. Harnack, Die apokryphen Briefe des Paulus an die Laodicener und Korinther (Bonn, 1905).

² Lietzmann—Harnack i. m. 8., 10. l.

³ Lietzman—Harnack i. h. 11. l.

⁴ Az örmény fordítás és az (örmény nyelven fennmaradt) Ephraem-kommentár a »Μαρία;« után hozzáteszi: »τῆς παρθένου« (örmé-

esse saeculum dei sed nuntiorum. propter quod petimus, frater: omni necessitate cura uenire ad nos, ut non in offensam maneat Corinthiorum ecclesia, et eorum dementia inanis inueniatur. Vale in domino.

β) Sz. Pál felelete a korinthusiak levelére.¹

Paulus, uinctus Ihesu Christi his qui sunt Corintho fratribus in domino salutem.

In multis cum essem taediis, non miror, si sic tam cito percurrunt maligni decreta, quia dominus meus Ihesus Christus citatum aduentum suum faciet, decipiens eos qui adulterant uerbum eius; ego enim ab initio tradidi uobis quae et accepi et tradita sunt mihi a domino et eis, qui ante me sunt apostoli et fuerunt omni tempore cum Christo Ihesu, quoniam dominus noster *Ihesus Christus ex uirgine Maria natus est ex semine David secundum carnem de sancto spiritu de caelo a patre misso in eam per angelum Gabriel* (Harnack-nak² az örm. és L₁ utáni görög rekonstruálása szerint: »ὅτι ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ Μαρίας³ ἐκ σπέρματος Δαυὶδ ἐγεννήθη πνεύματος [ἁγίου] ἐξαπεσταλέντος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἰς αὐτήν), ut in hunc mundum prodiret Ihesus in carne, ut liberaret omnem carnem per suam natiuitatem, et ut ex mortuis nos excitet corporales, sicut et ipse se tipum nobis ostendit, quia homo a patre eius finctus est. propter quod et perditus quaesitus est ab eo, ut uiuificetur per filii creationem; nam quia deus omnium et omnia tenens, qui fecit caelum et terram, misit primum Iudaeis prophetas, ut a peccatis abstraherentur; consiliatus enim saluare domum Israel, partitus ergo a spiritu Christi misit in prophetas, qui enarrauerunt dei

nyíl persze), mint a latin is. Furcsa tehát Harnacktól, hogy a görögben ezt nem juttatta kifejezésre, holott ő éppen az örmény szöveg után és L₁ után rekonstruálta a görög szöveget.

¹ U. o. 12., 14., 16., 18., 20., 22. l.

² U. o. 13. l.

³ Ismét elnyomta Harnack a »ἡ παρθένος«, pedig most a L₂ A és E »ἡ παρθένος«-t mond. Ez az elfogulatlan szövegkritika!

culturam et *natiuitatem Christi praedicantes* temporibus multis. non quia iustus princeps, deum uolens esse se, eos sub manu necabat et omnem carnem hominum ad suam uoluntatem alligabat, et consummationes mundi iudicio adpropinquabant; sed deus omnipotens, cum sit iustus, nolens abicere suam finctionem, misertus est de caelis *et misit spiritum sanctum in Mariam in Galilea, quae ex totis praecordiis credidit accepitque in utero spiritum sanctum, ut in seculum prodiret Ihesus* (Harnack-nak¹ az A és L₁ szerinti görög rekonstr.: «καὶ ἐξαπέστειλεν τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς Μαρίαν, ἵνα ἐν ᾗ σαρκὶ γένηται»), ut per quam carnem conuersatus est malus, per eam uictus probatus est non esse deus. suo enim corpore Ihesus Christus . . .

. . . . sed filii . . . prudentiam absque fide, dicentes non esse caelum et terram et omnia quae in eis sunt patris opera; ipsi sunt ergo filii irae; maledictam enim colubri fidem habent, quos repellite a uobis et a doctrina eorum fugite. non enim estis filii inoboedientiae sed amantissimae ecclesiae; propterea resurrectionis tempus praedicatum est.

quod autem uobis dicunt resurrectionem non esse carnis, illis non erit resurrectio in uitam, sed in iudicium eius, quoniam circa eum qui resurrexit a mortuis infideles sunt, non credentes neque intellegentes; neque enim, uiri Corinthii, sciunt tritici semina sicut aliorum seminum quoniam nuda mittuntur in terra et simul corrupta deorsum surgunt in uoluntate dei corporata et uestita; non solum corpus, quod missum est, surgit, sed quam plurimum se benedicens. et si non oportet a seminibus tantum facere parabolam, sed a dignioribus corporibus, uide, quia Jonas, Amathi filius, Nineuitis cum non praedicaret, sed cum fugisset, a caeto gluttitus est, et post triduum et tres noctes ex altissimo inferno . . . exaudiuit deus orationem Jonae, et nihil illius corruptum est, neque capillus neque palpebra: quanto magis uos, pusilli fide, et eos qui crediderunt in Christum Ihesum excitabit, sicut ipse resurrexit?

¹ U. o. 15., 17. l.

s[i...] super ossa Helisaei prophetae mortuus missus est a filiis Israel, et resurrexit corpus et anima et ossa et spiritus: quanto magis uos pusillae fidei a m[ortuis] in illa die resurgetis habentes sanam carnem, sicut et Christus resurrexit? similiter et de Helia propheta: filium uiduae a morte resuscitauit: quanto magis uos dominus Ihesus in uoce tubae, in nutu oculi a morte resuscitabit, sicut et ipse a mortuis resurrexit? tipum enim nobis in suo corpore ostendit. quod si quid aliud recepistis, erit uobis deus in testimonium, et molestus mihi nemo sit; ego enim stigmata Christi in manibus habeo, ut Christum lucrer, et stigmata crucis eius in corpore meo, ut ueniam in resurrectionem ex mortuis. et si quis, quam regulam accepit per felices prophetas et sanctum eu[ange]lium, manet, mercedem accipiet, et cum re[surr]exerit a mortuis, uitam aeternam consequetur; qui autem haec praeterit, ignis est cum illo et cum eis qui sic praecurrunt, qui sine deo sunt homines, qui sunt genera uiperarum, quos repellite in domini potestate, et erit uobiscum pax, gratia et dilectio. Amen.

Ha ezen korinthusi levélváltásnak ritkitott betűkkel szedett és görögre is átfordított (Harnack által) szövegét vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a II. század közepén, a *Πράξεις Παύλου* végleges szerkesztési idejében szükségesnek vélték egy apokrif Pál-levélben, sz. Pál tekintélyével is, kifejezetten kijelentetni (a parthenogenesis-re burkoltan sz. Pál is utal) a parthenogenesist.

Úgy a korinthusiak levele, mint sz. Pál válasza kétségtelenül tartalmazza a parthenogenesist (*»ἐγγενήθη«, »πνεύματος ἁγίου«, ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου*).

Feltűnően megismétlődik a korinthusi levélváltásban az »Acta Pauli et Theclae« (*»Πράξεις Παύλου«* I. része) Pál prédikációjának alaptétele: *»εὐαγγέλιον τῆς γεννήσεως καὶ ἀναστάσεως«*.

C) Visszapillantás (a II. fejezetre) és összefoglalás.

1. Az előző (II.) fejezetben felkutattam a keresztény ősegyház íróinak tanubizonyságait, a parthenogenesis mellett, hátrahagyott műveikben.

A tényleg talált szövegeket fent közöltem is, a döntő szövegrészeket mindig eredeti, görög nyelven is, ha az eredeti szöveg fennmaradt.

Természetesen át kellett a bizonyosan Justinus kora előtti időbe eső egyéb műveket olvasnom és átkutatnom, a parthenogenesis kifejező vagy csak arra utaló helyek feltalálása végett, de ezeknél kutatásom eredménye negatív volt, t. i. semmi nyoma a parthenogenesisnek, de nincs is nyoma olyan christologiai vagy egyéb kijelentésnek, mely a parthenogenesis érintené vagy pláne azt kizártnak mutatná.

Ilyen meddő eredménye volt kutatásaimnak ezen II. századbéli munkáknál, illetőleg töredékeknél:

1. *Didache*. (Szövege: *Funk*, *Patres Apostolici*, I., 2—37. l.)

2. Az ú. n. II. *Kelemen*-levél. (Szövege: *Funk* i. m. I., 185—211. l.)

3. *Sz. Ignác* levelei a rómaiakhoz, philadelphiaiakhoz és Polykarpushoz. (Szöveg: *Funk* i. m. I., 272—295. l.)

4. »*Εὐαγγέλιον καθ' Εβραίους*« töredékei. (Szöveg: *Preuschen*, *Antilegomena*, 3—9.)

5. »*Εὐαγγέλιον κατ' Αἰγυπτίους*« töredékei. (Szöveg: *Preuschen* i. m. 2—3.)

6. »*Evangeliium Ebionitarum*« görög töredékei. (Szövegek: U. o. 9—12.)

7. »*Εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον*« töredékei (főttöredék az akhmimi sírlelet, 1886/7. é.). Szövegek: U. o. 15—20. l.)

8. »*Ἀποκάλυψις Πέτρον*« töredékei (jórészen az akhmimi sírleletből). Szövegek: *Preuschen* i. m. 84—8.

9. »*Λόγια Ἰησοῦ*« (Oxyrhynchus-i papyrus-lelet, Grenfell és Hunt, 1897.). Szövegek: *Preuschen* i. m. 22—26. l.)

10. »*Κήρυγμα Πέτρον*« töredékei. (Szövegek: *Preuschen* i. m. 88—91. l.)

11. *Martyrium Polycarpi*. (Szöveg: Funk i. m. I. k., 313—345. l.)

12. *Papiae fragmenta*. (Szöveg: Funk i. m. I., 346—375. l.)

13. *Quadrati fragmentum*. (Szöveg: Funk i. m. I., 376—7.)

14. *Presbyterorum reliquiae*. (Szöveg: Funk i. m. 378—389. l.)

15. *Hermæ Pastor*. (Szöveg: Funk i. m. I., 414—639.)

16. *Tatiani »Λόγος πρὸς Ἑλληνας«*. (Szöveg: Migne, Patr. Curs., Ser. Gr. VI., 803—888.)

A bizonyosan Justinus kora utáni időben megírt műveket (Athenagoras, Theophilus, Minucius Felix apologiái) kirekesztettem tanulmányomból.

Ezért hagytam el az egyébként áttanulmányozott »*Epistola ad Diognetum*«-ot, amelyet a mai kritika már egyhangulag a II. század második felére tesz, nem pedig, mint azelőtt gondolták némely kritikusok, az apostoli atyák idejébe.¹

2. A tanulmányom alapján megtalált és fent felsorolt és taglalt szövegekből főleg sz. Ignác és sz. Justinus műveiből kétségtelenül kitűnik az, hogy a keresztény őskorban a parthenogenesis hite lényegében épen úgy megvolt, mint megvolt a III. században és a későbbi századokban.

A Mária-kultusz fejlődését, emelkedő arányban, tagadásba vennünk nem kell. De maga a kultusznak alapja: az *isten-anyaság* mellett ott van kezdettől fogva e kultusznak természetes és természetfeletti varázst adó *szüzanyaság*: a *Θεότοκος* egyúttal *Μήτηρ παρθένος*.

De vannak újabb írók, akik az őskeresztény íróknak, főleg Ignác-nak és Justinus-nak a parthenogenesisre vallott felfogását egyéni vélekedésnek, doktrinális értékű theologumenon-nak és még nem kötelező tannak tekintik. És ezen írók Justinus-nak a »*Dialogus cum Tryphone*« c. 48-ban mondott következő soraira hivatkoznak:

¹ O. Bardenhewer i. m. I. k. 297. l.

Görög szöveg.

»Καὶ γὰρ εἰσὶ τινες, ὧ
 φίλοι, ἔλεγον, ἀπὸ τοῦ ἡμε-
 τέρου γένους, ὁμολογοῦν-
 τες αὐτὸν Χριστὸν εἶναι,
 ἄνθρωπον δὲ ἐξ ἀνθρώπων
 γενόμενον ἀπογαινόμενοι· οἷς
 οὐ συντίθεμαι, οὐδ' ἂν πλεί-
 στοι ταῦτά μοι δοξάσαντες
 εἴποιεν· ἐπειδὴ οὐκ ἄνθρω-
 πείοις διδάγμασι κεκλειόμεθα
 ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ πε-
 θεσθαι, ἀλλὰ τοῖς διὰ τῶν
 μακαρίων προφητῶν κηρυχ-
 θείσι καὶ δι' αὐτοῦ διδαχ-
 θείσι.«¹

Latin (régí) fordítás.

»Sunt enim quidam, o amici,
 dicebam, *ex genere nostro*, qui
 eum Christum esse confiten-
 tur, quamvis hominem ex
 hominibus genitum pronun-
 tiant; quibus ego non assen-
 tirer, etiamsi maxima pars,
 quae mecum consentit, idem
 diceret; neque enim humanis
 doctrinis iussi sumus ab ipso
 Christo credere, sed iis quae
 a beatis prophetis praedicata
 et ab ipso tradita.«

Ezen szavakat Justinus Trypho-hoz (valószínűleg a Justinus korában élő Rabbi Tarphon) és annak zsidó barát-
 jaihoz (Dial. 1., 8. fej.) intézi, miután előbb (48. fejezet első
 felében) a Tryphon-nak folytonos sürgetésére, hogy bizo-
 nyítsa be a »προυάρχων Χριστός« (praeexistens Christus),
 bár emberként született, mégsem egyszerű ember, hanem Isten
 volt, replikázott; és itt Justinus érezve a meggyőző bölcsészeti
 és ószövegségi szentírási bizonyításnak nehézségét egy a
 bölcsészetben és a vallásban teljesen otthonos zsidó rabbi
 ellen, azt a nyilatkozatot teszi, hogy ha közvetlenül a
 »praeexistentia Christi veluti Dei« tanát és a Szűztől való
 születés tanát nem is sikerülne bebizonyítania, az csak az
 ő (Justinus) tévedése volna, de még mindig nem lehetne
 kétségbe vonni annak az igazságát, amit már az előző
 fejezetekben (1–48) bebizonyított, t. i. hogy Jézus volt
 az ígért Messiás.

Ezután teszi Justinus a fenti kijelentést.

A »τινές ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου γένους« szavak alatt
 nem érthetők mások, mint a Jézus emberi származását tanító
 zsidó felekezetek tagjai és egyes gnosztikus szekták (Cerinthus,
 Ebioniták, Carpocrates) tagjai, akiket nem keresztény vitat-
 kozókkal állván szemben, »ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου γένους«-nak

¹ Migne, S. Gr. VI. k. 580—1. has.

kellett elneveznie. De azon ellenvetésre, hogy hiszen az igazhivőket sem nevezhette volna meg másként, a felelet az, hogy Justinus-nak nemsokára következő (fent a II. fejezetben előadott) hosszas bizonyításaira való tekintettel, nem lehet állítani, hogy ő igazhivőknek tekintette volna a »praeexistentia«-t és a »parthenogenesis«-t tagadásba vevő keresztényeket. Különben maga a 48. végén levő szöveg egyenesen bizonyítja ezt, mikor Justinus arra utal, hogy ő soha, ha még annyian pártolnának át ezen »τινες«-hez, ő soha velők nem tartana, és pedig azért nem, mondja Justinus, mert maga Krisztus parancsolta, hogy a szent próféták által megjövendőlt (Is. 7, 14.: »Ecce virgo concipiet et vocabitur nomen eius Emmanuel«, ezen hely úgy a praeexistentia-ra, mint a parthenogenesisre bizonyító hely, Justinus alább, Dial. 67. 71. 84. idézi is) és az ő általa is hirdetett tanítást kell elfogadni, nem pedig az emberek vélekedéseit.

Tehát ha csak Justinust nézzük, a parthenogenesis tana a II. század közepén mint ellenmondást nem tűrő orthodox tan áll az egész világ előtt, de, mint láttuk, már Sz. Ignác is az orthodox tanítás egyik főpontjának tekintette a »γέννησις ἐκ παρθένου«-t.

És ami volt Sz. Ignác alatt, azt védelmezni lehet az azt megelőző korra is, ha nem is volnának Szent Pál leveleinek fent vizsgálat alá vett szövegei.

3. De én a fenti (II. fejezet) vizsgálódásaimnál nemcsak a parthenogenesis-t, mint történeti tényt és azon alapuló dogmát, kerestem fel az őskeresztény iratokban, hanem egyúttal azt is kutattam, vajjon a parthenogenesis formulázása ezen iratokban hasonló vagy azonos-e a legrégebb symbolum-nak, a rómainak parthenogenesis-formulájához (apostoli hitvallás 3. ágazata).

És itt azon eredményre jutottam, hogy a régi »Romanum symbolum« »γεννηθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου« szavakból álló parthenogenesis-formulája Máté és Lukács evangéliumából van átvéve, továbbá, hogy e szavak egynémelyike jellegzetes módon előfordul már

Sz. Pálnál (Gal. 4, 4: »γενόμενον ἐκ γυναικός«), de teljesen előfordulnak már Sz. Ignácnál és Sz. Justinusnál. A közbeeső egyéb iratok halványabb nyomai is igen értékesek, mint az őskereszténység csak gyéren ismert régióinak sötét-ségében végigvezető és Sz. Pált Ignatius-sal és ezt Justinussal összekötő fonalak.

És kiemelem, hogy a római symbolum legrégebbi nyomait a symbolika elsőrangú kutatói is, mint *Kattenbusch*,¹ *Harnack*² és *Zahn*³ szintén Justinus-nál és Ignatius-nál ismerik fel, és ez indítja őket arra, hogy a római symbolum keletkezésének, végleges kialakulásának korát kénytelenek a II. század első felébe tenni (*Kattenbusch* ± 100-ik évre, *Harnack* 150-ik évre, *Zahn* 120-ik évre). *Harnack* is csak a végleges szöveget véli 150-ik évből származtathatni, mint fent (Ignatius-nál) láttuk, de valamely más formulát, főleg egy különálló christologikus formulát ő is megenged, hogy volt Ignác idejében.

Megvallom, hogy kutatásaim előtt magam sem hittem, hogy olyan bő anyagot találok. *Harnack*-nak a Hahn-féle »Bibliothek der Symbole«⁴ függelékében közölt őskeresztény-irodalmi idézetek és *Kattenbusch*-nak⁵ terjengős tárgyalása mellett sem teljesen kimerítő adatai sem tették feleslegessé és eredménytelenné az újabb átkutatást.

Lehet, hogy a laikus kicsinyelni fogja az eredményt, de a szaktudományban, és különösen a symbolum-történetben jártas tisztában lesz e kutatások hasznosságával.

Az objektív eredménytől eltekintve, igen nagy szubjektív ösztönzést és útmutatást kaptam a kutatás további irányára.

Külön kutatásaim ezentúl a parthenogenesis szentírásba való foglalásának kérdésére, a pathenogenesis mythologiai

¹ F. *Kattenbusch*, Das apost. Symbol, II. köt. 327—8.

² *Harnack*, Dogmengeschichte (Grundriss) IV, kiad. 1905. 38. l.; P. R. E.³ I. 753.

³ *Zahn*, Das apost. Symbol, 37. l.

⁴ *Hahn*, Bibliothek der Symbole, III. kiad. (1895), 374—377. l.

⁵ *Kattenbusch* i. m. 277—321. l.

és zsidó kortörténeti (rabbinistikus, apokalyptikus, eschatologikus irodalom) analogon-jainak felderítésére fognak irányulni; de a kiinduló pontot és az áttekintést itt kaptam meg ezen speciális kutatások folytatásához.

Nehézségek merülnek fel minden oldalról, de másrészt mégis mindenütt a legszebb harmonia a katolikus és természetfeletti felfogással.

Ahol a hit hiánya által elfogult kutató csak ellendöntést vagy bizonyíték hiányát találja, ott is a figyelmes kutató megelheheti, csűrés-csavarás nélkül, a kivezető utat, nem dogmatizáló formulával, hanem történeti módszeres eljárással is.

FÜGGELÉK.

A fenti tanulmány fő célja volt a keresztény »ősegyház« íróinak a parthenogenesis iránti álláspontját, arra vonatkozólag visszahagyott adataikat felkeresni, meglátolni és a dogmatörténet szemüvegén át megvizsgálni.

Az ősegyházba még bizonyos tág számítással Justinus-t is belésorozhattuk, de már kívül esik az ősegyház körén: *Irenaeus*, *Tertullianus*, *Clemens Alexandrinus*, *Origenes* és *Hippolytus*.

A fenti adatok azonban csak nyerne súlyukban, ha ideiktatom — legalább röviden — azt, amit ezen itt utóbb említett egyházi írók, a Justinus-t követő 100 évnek irodalmi vezérei, a parthenogenesis-re nézve írásban ránk hagytak. Teszem ezt annál is inkább, mert magam sem mellőzhettem ezen írókat, mert csakis így láthattam egész tisztaságban a parthenogenesis-re vonatkozó irodalmi hagyomány-anyagot. (Az »ἀειπαρθενία«-ra vonatkozólag Tertullianus, Clemens Alex. és Origenes műveivel már az I. fejezetben foglalkoztam.)

Annait már eleve megjegyzek, de a dolog természetéből is következik, hogy dogmánkra nézve új és elsődleges történeti adatot ezen íróknál már nem találunk, de látjuk teljes kultuszi virágzásában a parthenogenesis-t.

Mindezen öt író a parthenogenesisről számos helyen

és félreérthetetlenül nyilatkozik. Szövegök szerint ismer-
tetni ezen számos helyeket felesleges volna, különben sem
bírna eminens dogmatörténeti értékkel, mert a partheno-
genesis tanának ezen íróknál való előfordulását senki sem
tagadja, de nincs is lényeges újabb elem az ő, a partheno-
genesisre vonatkozó feljegyzéseikben. Csakis az a feltűnő,
bár *Justinus* ebben is csak *Hippolytus* közelíti meg, hogy
a »παρθένος«-t és a »παρθενόγεννησις«-t minduntalan elő-
hozzák és különféle módon szemléltetik vagy azzal más
igazságokat szemléltetnek.

a) *Irenaeus* főbb szövegei a parthenogenesisre:

- Co. haereses III. 16, 2. alatt ex professo tárgyalja a »gene-
ratio ex virgine et Spiritu Sancto«-t és idézi
Máté 1, 1; 1, 18; 1, 20; Isai. 7, 14; János ev.
1, 13. (feltűnő alkalmazás a parthenogenesis-re,
amelyről fent már sz. Pál római levelével kap-
csolatban szó volt); *Irenaeus* itt súlyt fektet
arra, hogy Máté (1, 18) »Christi generatio sic
erat«-ot mond és nem ».... Jesu generatio«-t.
Migne S. Gr. VII. 921. s k.
- » » III. 19, 3. — M. 941.
- » » III. 20, 3. — M. 944.
- » » III. 21, 4. — M. 945. 952—2. (Ezen legutolsó
helyen, M. 952. hasáb, Ir. azt írja, hogy Krisz-
tus: »hic est qui ex virgine, quae fuit *de genere*
David, generatus est.« Ez egy olyan állítás,
amit a protestans theologia, még a partheno-
genesist védő is, állandóan támad. Lásd fent
megjegyzéseimet sz. Ignác ephesus-leveléhez.)
- » » III. 21, 5. 7. 10. — M. VII. 951—5.
- » » III. 22, 1—4. — M. VII. 955—9.

b) *Tertullianus* főbb szövegei a parthenogenesisre:

Apologeticus 21. — M., S. Lat. I. 455.

De carne Christi 4. — M. II. 803—5.

» » » 17—18. 21—23. — M. II. 827—9. 832—6.

(A c. 23.-ban *Tertullianus* tagadásba veszi

a »virginitas in partu«-t és beszél az »adaperta vulva«-ról.)

De monogamia 8. — M. II. 989. (»Christum quidam virgo enixa est, semel nuptura post partum«).

Adv. Marcionem IV. 7. fej. 21. és k. hexameterek. — M. II. 1139.

» » V. VI. fej. 15—16. hex. M. II. 1144.

De virginibus velandis, VI. fej. — M. S. L. II. 945—6:

»Scribens enim ad Galatas: Misit, inquit, Deus Filium suum factum ex muliere (Gal. 4,4), quam utique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat« (a szöveg további folyamán Tertullianus ismét a »virginitas in partu«-t, sőt a »post partum«-ot is kétségbevonni látszik).

Tertullianus-nak az »ἀει παρθένια« tanát sértő ezen szövegeiről fent az I. fejezetben már részletesen szóltam.

c) Clemens Alex. fő szövege a parthenogenesis-re:

Στωματεῖς III. 17.¹ (Szólván előbb a házasságot és nemzést elvető enkratita gnostikusokról, folytatólagosan így ír: »Εἰ δὲ ἡ γένεσις κακόν, ἐν κακῷ λεγόντων οἱ βλάσφημοι τὸν γενήσεως μετεληφότα κύριον, ἐν κακῷ τὴν γεννήσασαν παρθένον« = »ha pedig rossz dolog a születés, akkor rosszban járónak mondják a káromlók a születésben részes Urat is és rosszban járónak a Szűzet, ki őt szülte.«)²

d) Hippolytus főbb szövegei a parthenogenesis-hez:

Φιλοσοφούμενα V. 7. — M. 3127—8. (A mythológiának a parthenogenesis tanára való befolyását veszi itt tagadásba H.).

¹ Clem. Alex., Strom. VII. 14.-et nem tudtam ezen tanulmányom megírásánál megtalálni.

² Die griech. Schriftsteller der ersten drei Jahrhund., Clemens Alex. Stomata I—VI. (Lipsee, 1906.), 243. l.

Φιλοσοφούμενα V. 8. — M. 3151. (egy mythologiai kép a parthenogenesisről).

» V. 26. — M. 3201.

» VI. 28. — M. 3235. (A zodiacus »παρθένος« képlete).

» VI. 35. — M. 3247. (Érdekes itt *Valentinus* tanának leírása a Sophia = Spiritus szerepéről az incarnatio-nál.)

» VII. 33–5. — M. 3342–4.

» X. 15. 16. — M. 3431–4.

» X. 19–23. 27. 29. 33. — M. 3435–54.

Εἰς τὸν Δανιὴλ IV. 38, 5.¹ (ahol H. idézve Gal. 4, 4. Isten fiát »τὸν ἐκ τῆς παρθένου ἄνθρωπον ἐγεν-
δρουσάμενος«-nak — »emberbe felöltözöttnek« nevezi.

» » » IV. 24.: »ἐν ᾧ Χρονῷ παρὼν ὁ σωτὴρ ἐκ τῆς παρθένου τὴν κιβωτόν² τὸ ἴδιον σῶμα, ἐν τῷ κόσμῳ προσήνεγκεν [ἐν] χρυσίῳ καθαροῦ κεχρυσωμένην, ἐνδοθεν μὲν τῷ λόγῳ, ἐξωθεν δὲ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ.«³ Magyarúl: »Amely időben eljövén a Megváltó, a szüzből kivitte a világra a szekrényt, az ő tulajdon testét, mely meg volt aranyozva színarannyal belülről a »λόγος« által, kívülről pedig a »πνεῦμα ἅγιον« által.« (Valóban aranyos, kedves gondolat!)

Hippol. Fragm. XVIII. ad Genesim (Gen. 49, 9 b): »Ἐμφαι-
νων τὸ κατὰ σάρκα τοῦ κυρίου ἡμῶν, ὅτε
ἐξ ἁγίου πνεύματος καὶ ἐκ Μαρίας
ἐγεννήθη.⁴ λέγει γὰρ καὶ ἐν ἄλλῃ γραφῇ.

¹ Die griech. christl. Schriftsteller, Hippolytus I. k. (Leipzig, 1897.) 288. l.

² Megjegyzendő, hogy a közvetlen előző mondatban H. a frigyszekrényről szól, amely rothadatlan fából volt (»ἐκ ξύλων ἀσήπτων«) és belülről és kívülről színarannyal volt bearanyozva. Ebben H. típusát látja a B. Szűznek, mint a fent idézett szövegben olvasható.

³ Die griech. Schriftst., Hipp. 246. l.

⁴ Ezen szavak: »ἐξ ἁγίου πν. καὶ ἐκ Μαρίας ἐγεννήθη« teljesen a

καὶ ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαὶ καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ῥίζης ἀναβήσεται». ¹ Magyarúl: Megmutatja ez t. i. a Gen. 49, 9 b — »requiescens accubuisti, ut leo et quasi leaena, quis suscitabit eum?« — a mi Urunknak test szerinti lényét, hogy Szentlélektől és Szűz Máriától született. Mert más írásban is így mondja: »És nőni fog Jesse tövéből a vessző és az ő tövéből virág fakad«.

Hippol. Fragm. ad Genesim (Gen. 49, 25.²).

Hippol. *Εἰς τὸν Ἐλκανᾶν καὶ τὴν Ἀνναν.* Ad I. Samuel 2, 5: »Εἰπέ μου, ᾧ μακαρία Μαρία τί ἦν τὸ ὑπὸ σοῦ ἐν τῇ κοιλίᾳ συνειλημμένον, καὶ τί ἦν τὸ ὑπὸ σοῦ ἐν παρθενικῇ μὴτρᾳ βασταζόμενον; λόγος γὰρ ἦν θεοῦ πρωτότοκος ἀπ' οὐρανῶν ἐπὶ σὲ κατερχόμενος, καὶ ἄνθρωπος πρωτότοκος ἐν κοιλίᾳ πλασσόμενος, ἔν' ὁ πρωτότοκος λόγος θεοῦ πρωτοτόκῳ ἀνθρώπῳ συναπτόμενος δειχθῇ« ³ (Magyarúl: »Mondd meg nekem, ó boldogságos Mária, mi volt az, amit te méhedbe fogadtál, és mi volt az, amit te a te szűz méhedben hordoztál? mert a »λόγος« Istennek elsőszülöttje, azért jöve le a mennyből te reád és az elsőszülött ember a te méhedben azért alkottatott, hogy az Isten elsőszülött Igéje az elsőszülött emberrel egyesülve, magát megmutassa.«

Hippol. Fragm. Vatic. XXV. ad Prov. 24, 54 d (30, 19 a).

» » apud Anastas. Sin. (Quaest. et Resp.) ad Proverbior. 24, 52—66. (30, 17—31), ahol a Prov. 30, 18. ezen szavaihoz: »καὶ ὁδοῦς ἀνδρὸς ἐν νεότητι« »et viam viri in adolescentia scil.: ignoro).« Hippolytus ezen

római symbolum szavai. A római symbolum 3. art.-ja: »γεννηθέντα ἐκ πν. ἁγ. καὶ Μαρίας τῆς παρθ.« Hippolytus római presbyter volt.

¹ I. m. I. k. II. rész 59. l. (»Achelis«).

² I. m. I. k. II. r. 69. l. (Achelis).

³ I. m. I. k. II. r. 165. l. (Achelis).

magyarázatot adja: »τοῦ ἐκ πνεύματος ἁγίου
καὶ τῆς παρθένου γεγεννημένου,¹ τούτεστι:
ὁδοῦς οὐ γινώσκω.« (Ismét a római sym-
bolum szavai!)

Hippol. Fragm. Syriacum (Lagarde: Anal. Syr.): »És a szűz
szült, az élő az anyai emlőn csüngött, a világosság
(φῶς) a keresztséget (βαπτισμός) vette fel, az Úr
megkísértetett, a bíró elítéltetett; a szenvedni nem
tudó testben szenvedett, és a halhatatlan meghalt;
a mennyei eltemetett és a halottaiból feltáma-
dott. Nem új dolgok ezek?«²

e) *Origenes* főbb szövegei a parthenogenesis-hez:

Κατὰ Κέλσου (Co. Celsum) I. 6. (»ἡ ἐκ Παρθένου γέννησις
Ἰησοῦ« — M., S. Gr. XI. 667.

» » I. 28. (Celsus művében egy zsidó vádolja
Jézust, hogy magáról hirdeti: »τὴν ἐκ παρ-
θένου γένεσιν«) — M., S. Gr. XI. 711. l.

» » I. 32–40. — M. XI. 719–35. l. (Itt a zsidók
Panthera-meséjét említi meg Orig. és utal
annak fonákságára, hogy most már a zsidók
sem Józseftől származtatják Jézust, hanem
eltorzítani akarván a szűzi fogantatást, őt
házasságtörésből származottnak akarják meg-
bélyegezni.)

Comment. in Matth. X. 17. — M. XIII. 877.

Homilia in Lucam VI.—a (latin). — M. XIII. 1813–1817.

» » » XIV.—a (latin). — M. XIII. 1833–1838.
(Origenes itt, M. 1856., tagadja a »virgi-
nitas in partu«-t és a »vulva reserata«-
ról beszél, amely más nőnél »per coitum
viri reseratur«, itt pedig »per partum
infantis«).

Comment. in Joa. tom. XXXII. (latin). — Migne XIV. 783.

¹ I. m. I. k. II. r. 177. l.

² U. o. 269. l.

Comment. in epist. ad Rom. I. 5. — Migne XIV. 850—1.
 (ahol O. Máriát Dávid házából
 valónak mondja és így a par-
 thenogenesist ellenvetők sem
 tagadhatják Jézus dávidi le-
 származását).

Fragm. in epist. ad Gal. (latin). — Migne XIV. 1298.

Ex libro in epistolam ad Titum (latin). — M. XIV. 1304.

Ezen utóbbi öt egyházi írónak tekintélyével csak súlyt nyert a II. fejezet bizonyítása, de lényegileg új momentumot, elemet a parthenogenesisnek vagy a symbolum 3. ágazatában kifejezett parthenogenesis-formulának külső bizonyításához nem kaptunk, sőt Tertullianus-nál az »ἀειπαρθενία« összhangját sértő néhány húr is megpendült.

A symbolum-szöveget, mint önálló tanut, a II. század és a III. század iratai közt nem idéztem, mert a symbolumnak a II. század elején megvolt szövege épen csakis az őskeresztény írók műveiből rekonstruálható és pedig szét-szórt roncsokból, a symbolum egész szövegének diplomatische biztos alakja csakis (Marcellus ancyrai püspök formulája) a IV. század elejéről (337. év körül) maradt reánk.¹

¹ Hahn, Bibliothek der Symbole, III. kiad. 22—23. l.; Kattenbusch, Das ap. Symbol, I. k. 71. és k. l.; Caspari, Ungedruckte Quellen etc., III. k. 4—5. l.

-1.
ból
ar-
em
le-

04.

yt
en-
3.
zo-
zo-

ad
m-
az
ét-
ice
ja)

en-
len

Nihil obstat.

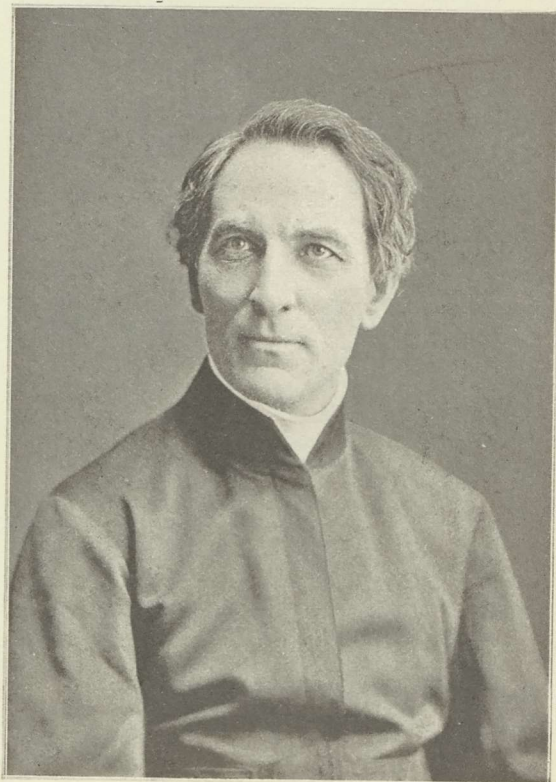
Dr. Ladislaus Babura
censor dioec.

Nr. 7430.

Imprimatur.

Strigonii die 5. Decembris 1907.

LUDOVICUS RAJNER
Eppus, Vicarius generalis.

Captán Benedek

23. szám *Pintér Kálmán*. Ujabb elbeszélő irodalmunk. (48 old.) Budapest, 1897. Ára 1 kor.
24. » *Dr. Piszter Imre*. Szent Bernárd és a képzőművészetek. (32 old.) Budapest, 1897. Ára 60 fill.
25. » *Dr. Demkó György*. A gyermekek vallása. (32 old.) Budapest, 1897. Ára 60 fill.
26. » *Dr. Margalits Ede*. Emlékbeszéd Szabó István hellenista fölött. (16 old.) Budapest, 1897. Ára 50 fill.
27. » *Dr. Platz Bonifác*. Ó-Egyiptom irodalma. (26 old.) Budapest, 1897. Ára 60 fill.
28. » *Dr. Prohászka Ottokár*. Produktív-e a pénz? (72 old.) Budapest, 1898. Ára 1 kor. 20 fill.
29. » *Dr. Kuhn Lajos*. A ragadozó madarak Torontálvármegye madárvilágában. (16 old.) Budapest, 1898. Ára 50 fill.
30. » *Leskó József*. Szaitz Leo, a katolikus újságírás magyar úttörője. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1898. (99 old.) Ára 1 kor. 60 fill.
31. » *Dr. Franciscy Lajos*. Az általános választói jog. Budapest, 1898. (33 old.) Ára 80 fill.
32. » *Dr. Sulák József*. Geometria axiómák. Budapest, 1898. (32 old.) Ára 60 fill.
33. » *Dr. Margalits Ede*. A rigómezei ütközet. Szerb népdal a XIV. századból. Budapest, 1898. (46 old.) Ára 1 kor.
34. » *Dr. Bartha József*. A Toldi-monda. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1899. (80 old.) Ára 1 kor. 40 fill.
35. » *Füssy Tamás*. Mezőlaky Ferencz zalavári apát és ennek végrendelete folytán inuitott nagy fiskusi per. Budapest, 1900. (72 old.) Ára 1 kor. 60 fill.
36. » *Fényi Gyula S. J.* A napon észlelt jelenségek természetének magyarázata. (24 old.) Budapest, 1900. Ára 60 fill.
37. » *Dr. Surányi János*. A pozitív bölcelet hatása hazánk jog- és állambölceselőire. (37 old.) Budapest, 1900. Ára 1 kor.
38. » *Csaplár Benedek*. A hellén keresztény archaeologiai tevékenység újabb eredményei. (59 old.) 1900. Ára 1 kor. 20 fill.
39. » *Pór Antal*. Nagy Lajos király viszonya az aquilėjai patriarkákhoz. (45 old.) 1900. Ára 1 kor. 20 fill.
40. » *Békefi Remig dr.* A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chródegang regulája. (50 oldal) 1901. Ára 1 kor. 20 fill.
41. » *Divald Kornél*. A régi Buda és Pest művészete a középkorban. (103 old.) 1901. Ára 1 kor. 60 fill.
42. » *Bartha József dr.* A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. (40 old.) 1901. Ára 1 kor. 20 fill.
43. » *Vargha Dezső dr.* A kereszténység jogi helyzete a római birodalomban. (84 old.) 1901. Ára 1 kor. 60 fill.
44. » *Platz Bonifác dr.* A föld története. (27 old.) 1902. Ára 80 fill.
45. » *Békefi Remig dr.* Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon? (52 old.) 1902. Ára 1 kor. 20 fill.
46. » *Érdűhelyi Menyhért* A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt. (35 old.) Budapest, 1903. Ára 1 kor.
47. » *Giesswein Sándor dr.* Történelembölcelet és szociologia. (61 old.) Budapest, 1904. Ára 1 kor. 20 fill.
48. » *Dr. Noller Antal*. Az egyház törvényhozó joga a házasság kötésére vonatkozólag. (87 old.) Bpest, 1904. Ára 1 kor. 80 fill.

49. szám *Dr. Csárszky István*. Kánaán és Izrael. (34 old.) Budapest, 1900. Ára ... 80 fill.
50. » *Dr. Békefi Remig*. Pauler Gyula emlékezete. (32 oldal.) Budapest, 1904. Ára ... 80 fill.
51. » *Dr. Acsay Antal*. Lubrich Ágost emlékezete. (61 oldal.) Budapest, 1905. Ára ... 1 kor. 60 fill.
52. » *Dr. Bán Aladár*. Képek a finn nép életéből. (70 oldal.) Budapest, 1905. Ára ... 1 kor. 80 fill.
53. » *Dr. Karácsonyi János*. Az Argyasi (Argesi, Ardsisi) püspökség. (8 oldal.) Budapest, 1905. Ára ... 40 fill.
54. » *Divéky Adorján*. Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI—XVII. században. (70 oldal.) Budapest, 1905. Ára ... 80 fill.
55. » *Dr. Karácsonyi János*. Szent Adalbert védelme. (31 oldal.) Budapest, 1906. Ára ... 80 fill.
56. » *Dr. Notter Antal*. A természetjog. (71 oldal.) Budapest, 1906. Ára ... 1 kor. 80 fill.
57. » *Giesswein Sándor dr.* Szent Jakab, Jeruzsálem első püspöke. Egyszersmind válaszul e kérdésre: Voltak-e az Úr Jézusnak testvérei? (32 oldal.) Budapest, 1906. Ára ... 80 fill.
58. » *Czuberka Alfréd*. Kuruckori fegyverek. (176 oldal.) Budapest, 1906. Ára ... 2 kor. 20 fill.
59. » *Érdűhelyi Menyhért*. Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége 1526. előtt. (20 oldal.) Budapest, 1906. Ára 60 fill.
60. » *Mailáth József gróf*. Szocializmus és katolicizmus. (17 old.) Budapest, 1907. Ára ... 60 fill.
61. » *Dr. Erdélyi László*. Egyházi földesúr és szolgái a közép-korban (47 oldal.) Budapest, 1907. Ára ... 1 kor.
62. » *Sörös Pongrác*. Jerosini Brodarics István 1471—1539. (148 l.) Budapest, 1907. Ára ... 2 kor.
63. » *Dr. Hanuy Ferenc*. A parthenogenesis első nyomai az őskeresztény írók műveiben. (110 oldal.) Budapest, 1907. Ára ... 1 kor.